

प्राकंगिक
मल्हाव कृष्ण गोब्रले

लोकांनी लोकांसाठी चालवलेले लोकांचे राज्य म्हणजे लोकशाही', हे अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष अब्राहम लिंकन याचे उद्गार प्रसिद्ध आहेत. अब्राहम लिंकन १९ व्या शतकात अमेरिकेत सरकार चालवत होता. शिवाजी महाराज १७व्या शतकात भारतात राज्य करत होते. त्यांच्या कालखंडात जगभरात तीन विशाल साम्राज्ये होती. खुद भारतात, भारताचा अर्ध्याहून अधिक भाग व्यापलेले मुघल साम्राज्य होते. त्याचा राज्यप्रमुख औरंगजेब होता.

भारताच्या लगत इराण किंवा पर्शियाचे सफाविद साम्राज्य होते. त्याचा राज्यप्रमुख अब्बास दुसरा हा होता. त्याच्या पलीकडे फारच विशाल असे तुर्की साम्राज्य-ऑटोमन एम्पायर पसरलेले होते. त्याचा राज्यप्रमुख महम्मद चौथा किंवा ज्याला महम्मद- इ-रबी म्हटले जात असे, तो होता. त्यांच्या पलीकडे रशिया, फ्रान्स, इंग्लंड, हॉलंड आणि स्पेन ही युरोपीय राष्ट्रे आपला राज्यविस्तार करण्यासाठी धडपडत होती. पण अजून ती राज्येच होती, साम्राज्ये नव्हती.

अशा त्या १७ व्या शतकातले चौथा महम्मद, दुसरा अब्बास आणि आलमगीर औरंगजेब हे राज्यप्रमुख म्हणजे अनियंत्रित हुकूमशहा होते. ते म्हणतील तो कायदा होता. ते कुणालाही वजीर बनवू शकत होते नि कुणाच्याही घरादारावरून गाढवाचा नांगर फिरवू शकत होते. प्रजा, रयत, लोक हे त्यांचे गुलाम होते. लोकांच्या मताला त्यांच्या कारभारात कवडीची किंमत नव्हती. या उलट शिवरायांच्या राज्यव्यवस्थेत प्राचीन हिंदू न्यायपद्धतीप्रमाणे म्हणजेच लोक सहभागाने प्रकरणे सोडवली जात असत. कोणतेही प्रकरण प्रथम गावातल्या पंचांसमोर, मग गोट सभेसमोर, मग गरज पडल्यास धर्मसभेसमोर आणि मग फारच गरज पडल्यास शिवरायांच्या अष्ट प्रधानांपैकी न्याय खात्याच्या मंत्र्यासमोर येत असे. सुरुवातीच्या पुणे जहांगिरीच्या कालखंडात बाल शिवबाराजे स्वतः मातुश्री जिजाऊसाहेब यांच्याबरोबर किंवा मुख्य कारभारी पंत दादोजी कोंडदेव यांच्याबरोबर न्यायसभेत बसून तंटे सोडवत असत. त्यामुळे शिवराज्य ही अनियंत्रित हुकूमशाही

नसून ते लोकांना, रयतेला 'आपले' वाटणारे राज्य होते. म्हणून तर आग्र्याहून अतिशय चतुराईने सुटका करून घेऊन शिवराय स्वराज्यात परतल्यावर त्यांनी आता अभिषिक्त राजा व्हावे, असे सगळ्यांना वाटू लागले. केवळ महाराजांच्या जिवलग साथीदारांना, केवळ जिजाऊ साहेबांनाच नव्हे, तर सर्वसामान्य रयतेलासुद्धा. कारण अनुभवाने त्यांची खात्री पटली होती की, आदिलशाही, निजामशाही, मोगलाई तशी ही काही भोसलेशाही नव्हे; हे हिंदवी स्वराज्य आहे. हे रयतेचे राज्य आहे.

लोकशाही हा शब्द, मतदानाचा अधिकार वगैरे संकल्पना तेव्हा नव्हत्याच. ज्येष्ठ शु. १३ शके १५९६ या दिवशी शिवराय सिंहासनारूढ होणार, अभिषिक्त छत्रपती होणार, ही बातमी साधारण सहा महिने आधी म्हणजे शके १५९५ च्या मार्गशीर्ष-पौष महिन्यात (डिसेंबर १६७३- जानेवारी १६७४) प्रथम कानोकानी पसरली. आणि मग तर रायगडावरून कारभारी मंडळींची पत्रेच गावोगाव रवाना होऊ लागली. गाव कामगार म्हणजे गावाचे प्रमुख कारभारी जे पाटील-कुलकर्णीदिशांपांडे त्यांना उद्देशून ही पत्रे असायची. त्यातला मजकूर साधारणपणे असा असे की, येत्या ज्येष्ठ महिन्याच्या पहिल्या त्रयोदशीला आपले राजे तख्ती बसत आहेत. तरी त्या दिवशी गावात मोठा उत्सव करावा. तसेच राज्याभिषेकाच्या कार्यासाठी गावाने मिळून शक्य असेल ते द्यावे. ज्याला जे शक्य असेल, ते खुषीने घेऊन, एकत्र करून रायगडावर धाडावे. पुढे ताकीदही असे. आता लोकांना इतका जणगारा राजा असेल, तर लोकांची प्रतिक्रिया काय होईल? लोक आनंदाने वेढे झाले.

रायगडाच्या घेऱ्यातल्या एका धनगराने एक हंडाभर मध काढून दिला. एका अनाथ म्हातारीने गाडगे भरून गाईचे तूप दिले. एका वैद्याने उत्तमपैकी त्रिफळाचूर्ण आणि च्यवनप्राश ताजा-ताजा बनवून रायगडाच्या औषधशाळेत पाठवला. एका गावच्या पाटलाने आणि ग्रामजोशाने काही वर्षांपूर्वी काशीयात्रा केली होती. त्या काळात ही गोष्ट फार अप्रूप होती. काशीहून दोन मोठे हंडे भरून गंगेचे पाणी आणून त्यांनी जपू ठेवले होते. राज्याभिषेक होणार हे कळल्यावर ग्रामजोशी पाटलाला म्हणाला, 'आपला शिवाजी राजा हाच आपला रामेश्वर.

९ जून
२०२५ या दिवशी
हिंदू कालगणनेनुसार ज्येष्ठ
शु. १३ शके ३५२ ही तिथी आहे.
अवध्या हिंदू समाजाचा प्राण असणारा
आमचा शककर्ता राजा. श्री शिवराय, ठीक
३५१ वर्षांपूर्वी याच तिथीला सिंहासनारूढ
झाले. अभिषिक्त छत्रपती झाले. त्यामुळे त्या
दिवसापासून शिवशक ३५२ ला सुरुवात
होत आहे. शिवराज्य हे लोकराज्य कसे
होते, याबद्दल उद्गापोह करणारा
हा लेख...

आपण ते हंडे रायगडावर नेऊन दिले तर?' पाटील आनंदून म्हणाला, 'नुसते नेऊन द्यायचे नाहीत. हंडे पालखीतून मिरवत गावापासून मिरवणुकीने रायगडापर्यंत नेऊ या.'

परमानंद नेवासकर हे शिवरायांचे राजकवी होते. राजांनी त्यांना 'कवींद्र' असा किताब दिला होता. महाडजवळ पोलादपूर इथे कवींद्रांचा मठ होता. तिथून अनेक उत्तमोत्तम ग्रंथ, पोथ्या कवींद्रांनी रायगडाच्या ग्रंथशाळेसाठी पाठवले. समर्थ रामदासांनी कल्याणाला खास शिवरायांसाठी दासबोधाची नवी प्रत लिहायला बसवले. कल्याणाने बरोबर २० दिवसांत नवी प्रत तयार केली. असा अगदी सामान्यातल्या सामान्य माणसापासून साधुसंतांपर्यंतचा अवघा मराठी मुलूख ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशीला रायगडाकडे नजर लावून बसला होता. कारण त्यांचा 'आपला' अतिशय आवडता राजा त्या दिवशी अभिषिक्त छत्रपती होणार होता. आपला नेता, आपले सैन्य लोकांच्या मनात ही 'आपले पणाची भावना जो नेता जागृत करू शकतो, तो खरा नेता. आणि असे नेते वेगवेगळ्या काळात जगात सर्वत्र होऊन गेलेले आपल्याला दिसतात.

आपण आता पुढच्या शतकाकडे जाऊया... शिवछत्रपती १७व्या शतकात होऊन गेले. १८ व्या शतकात अमेरिका खंडातल्या मूळच्या युरोपातल्याच, पण स्थलांतरित होऊन अमेरिकेत गेलेल्या लोकांची अस्मिता जागृत झाली. त्यांनी चक्क आपल्या मूळच्या मायदेशाविरुद्ध बंड पुकारून ते जिंकले सुद्धा. हे विजेते लोक वेगवेगळ्या वसाहतींमधले होते. नंतर त्या वसाहतींची राज्ये म्हणजे स्टेट्स बनली होती. या राज्यांनी एकत्र येऊन, एक राज्यघटना बनवून आपले एक राष्ट्र-नेशन, निर्माण केले म्हणून त्यांचे नाव 'युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका' असे आहे. कालचक्र आणखी पुढे सरकले. १९वे शतक अर्धे संपले. गुलामगिरीची पद्धत कायद्याने रद्द करावी की, न करावी; या प्रश्नावरून अमेरिकेची उत्तरेकडची राज्ये आणि दक्षिणेकडची राज्ये यांच्यातले मतभेद वाढत गेले. शेवटी दक्षिणेकडच्या राज्यांनी आपले वेगळे 'कॉन्फेडरेशन' बनवून उत्तरविरुद्ध चक्क सशस्त्र बंड पुकारले. हेच ते १८६१ सालचे प्रख्यात अमेरिकन यादवी युद्ध.

अब्राहम लिंकन हा यावेळी अमेरिकेचा लोकनियुक्त राष्ट्राध्यक्ष होता. लोकांचे म्हणजे समाजाचे भले कशात आहे, याची लिंकनला पुरेपूर जाणीव होती आणि लिंकन जो काही निर्णय घेईल, तो आपल्या भल्यासाठीच असेल, याची सर्वसामान्य लोकांना पुरेपूर जाणीव होती. त्यामुळे युद्ध चालू असतानाच लिंकनने १८६२ साली गुलामगिरी कायद्याने, अधिकृतपणे रद्द केली. संघर्ष अधिकच तीव्र झाला. पण लोक लिंकनच्या शब्दांखालर काहीही करायला तयार होते. १८६२ सालचे न्यू यॉर्क शहर हे आजच्यासारखे राक्षसी महानगर नव्हते. हडसन नदीच्या काठचे ते एक तुमदार नगर होते. लिंकनने सार्वत्रिक सैन्यभरतीचे आवाहन केले आहे. तीन दिवसांत एक हजार माणसे इथून वॉशिंग्टनला जायला हवीत. एक हजारांच्या सैन्यासाठी शिकागोहून सामग्रीच्या पेट्या आल्या. एक हजार स्वयंसेवक एका दिवसातच जमले. सामग्रीच्या पेट्यांमध्ये बंदुका, तलवारी, पट्टे, डगले, बूट होते. पण गर्द निळ्या गणवेशाच्या विजारी नव्हत्याच. तारा पाठवण्यात

आल्या. सामग्रीच्या पेट्या भरताना शिकागोमध्ये काहीतरी गडबड झाली होती. आता काय करायचे? न्यू यॉर्कचे स्वयंसेवक सैनिक युद्ध आघाडीवर जाताना घरच्याच विजारी घालून जाणार? वॉशिंग्टनमध्ये लिंकन जेव्हा हे बघेल, तेव्हा त्याला काय वाटेल? मारिया गटे ही पोरगी पुढे सरसावली. अवघी १६ वर्षांची ही मारिया एका शिण्याचीच पोरगी होती. तिने स्वतःच्या हिंमतीवर एक हजार विजारी शिवण्यासाठी दोन हजार वार निळा कपडा बाजारातून मिळवला. मग ती बापाला म्हणाली, 'तुम्ही विजारी बेतण्यासाठी पुष्प शिंपी शोधा.

तिसऱ्या दिवशी सकाळी ११ वाजता गणवेशाच्या गर्द निळ्या एक हजार विजारी न्यू यॉर्कच्या पथकाच्या कॅप्टनसमोर हजर झाल्या. थक्क झालेला तो कॅप्टन मारियाला म्हणाला, 'मुली, तू माझ्याबरोबर वॉशिंग्टनला यायचे आहेस.' कॅप्टनने मारियाला राष्ट्राध्यक्ष लिंकनसमोर उभी केली. न्यू यॉर्कची एक हजारांची पलटण, त्यांचे गणवेश, मारियाची जिद्द हे सगळे लिंकनला ऐकवले. मारिया सांगायची, 'ओव्हल ऑफिसमध्ये आपल्या भव्य टेबलामागे बसलेला एक (अब्राहमचे लघुरूप) लिंकन आपल्या सव्वा सहा फूट उंचीने उठून उभा राहिला. त्याने इतक्या कौतुक भरल्या नजरेने माझ्याकडे पाहिले की, माझ्या डोक्यावर जणू कौतुकाचा अख्खा ढागच जलवपाव करतो आहे, असे मला वाटले. मग तो टेबलाच्या बाजूने पुढे आला. आपला भव्य पंजा त्याने माझ्या डोक्यावर ठेवला आणि तो मला म्हणाला, 'मुली तू जशी सुंदर आहेस, तसेच तुझे जीवनही सुंदर होवो.' मारिया गटे सर्वसामान्य होती आणि पुढच्या आयुष्यातही सामान्यच राहिली. पण आपण लिंकनला कशा भेटलो आणि तो आपल्याला काय म्हणाला, हे सांगताना प्रत्येक वेळी तिचा कंठ दादून येत असे. असामान्य नेता सामान्य माणसांनाही अलौकिक पराक्रम करण्यास कसा प्रेरणा देतो, त्याचे हे आधुनिक काळातले जगातल्या सर्वात आधुनिक देशातले उदाहरण आहे. लोकशाहीची, लोकराज्याची आधुनिक संकल्पना लिंकनने शब्दांत मांडली. स्वतःच्या जगण्यातून लोकांना तसे जगायला प्रवृत्त केले. शिवरायांनी त्याच्या आधीच २०० वर्षे हिंदवी स्वराज्यसुराज्य लोकराज्य अस्तित्वात आणले होते. त्यांच्या समकालीन मुघल, सफाविद आणि तुर्क सम्राटांना लोकराज्य म्हणजे काय, याचा पत्तासुद्धा नव्हता, त्या काळात. (लेखक प्रसिद्ध संतंभलेखक आहेत.)

वेशीवरची लत्करे...

संसदेत जनहिताच्या अथवा राष्ट्रहिताच्या प्रश्नांबाबत विरोधकांनी सरकारला प्रश्न विचारणे, हे आदर्श लोकशाहीचे लक्षण आहे. मात्र, राष्ट्रीय सुरक्षेसारख्या संवेदनशील विषयावर केलेले विधान जर दिशाभूल करणारे असेल, तर त्याचे पडसाद देशाच्या आंतरराष्ट्रीय प्रतिमेवरही उमटतात हे लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. काँग्रेसचे नेते जयराम रमेश यांनी नुकतेच 'ऑपरेशन सिंदूर'संदर्भात केलेले विधान याचेच उदाहरण ठरावे. एकीकडे पहलगाम हल्ल्यातील दहशतवादी फिरत आहेत आणि दुसरीकडे आमचे खासदार परदेशात फिरत आहेत, असे उपरोधिक म्हणत त्यांनी भारत सरकारने पाठवलेल्या शिष्टमंडळावर अप्रत्यक्षपणे टीका केली. या विधानाचा विचार केल्यास प्रथम जाणवते ते म्हणजे विषयाची अर्धवट समज आणि हेतुपुरस्सर राजकारण. भारतीय शिष्टमंडळ आज जागतिक पातळीवर भारताची भूमिका मांडण्याचे कार्य करत आहे.

लक्ष्यवेध
कौन्तुभ दीवकव

ऑपरेशन सिंदूर'नंतर पाकिस्तानने अफवा पसरवल्या. या अफवांच्या आधारे काँग्रेसने सरकारलाच धारेवर धरले. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय मंचावर भारताचे मत प्रभावीपणे पोहोचवणे ही काळाची गरज आहे. विशेषतः जेव्हा भारत स्वतः दहशतवादाचा मोठा बळी ठरला आहे, तेव्हा जागतिक मतप्रवाहाला आपल्या बाजूने वळवण्याचे प्रयत्न हे केवळ योग्य नव्हे, तर अत्यावश्यक ठरतात.

काँग्रेसचा मुळतः पोटदुखी अशी आहे की, त्यांनी सूचवलेल्या सदस्यांना शिष्टमंडळात स्थान देण्यात आले नाही. हे दुखणे समजण्यासारखी असले, तरी निर्णय प्रक्रियेतील धोरणात्मक प्राथमिकांतांचा सर्वच पक्षांनी आदर राखला पाहिजे. शिष्टमंडळाची रचना ही कार्यक्षमता, अनुभव आणि आंतरराष्ट्रीय परिपक्वतेच्या निकषांवर होते, यामध्ये

व्यक्तिगत पोटदुखीला स्थान नाही. दहशतवाद्यांचे भूमिगत फिरणे आणि खासदारांचे अधिकृत दौरे यामधील गुणात्मक फरक समजून न घेणे हेही चिंताजनकच. यातील फरक जर काँग्रेसच्या लक्षात येत नसेल, तर त्यांच्या सात दशकांच्या अनुभवाची पुनर्तीपासणी करण्याची गरज आहे.

राष्ट्रीय सुरक्षेच्या मुद्द्यावर काँग्रेसने टोकाची भूमिका घेणे हे केवळ असंमजसतेचे लक्षण आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा ही सर्वांची एकत्रित जबाबदारी आहे. तिच्यावर राजकारण करणे हे कुणालाच शोभणारे नाही. त्यामुळे काँग्रेसने जयराम रमेश यांसारख्या नेत्यांच्या विधानाने कायम वेशीवर टांगली जाणारी लत्करे टाळता येत नसतील, तर किमान झाकलेली मुठ सव्वा लाखाची असते हे तरी शिकले पाहिजे.

सिंगापूरमधील शांशी-ला संवाद परिषदेदरम्यान एका मुलाखतीमध्ये भारताचे सीडीएस जनरल अनिल चौहान यांनी 'ऑपरेशन सिंदूर'विषयी केलेले विश्लेषण हे आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर भारताच्या संरक्षण नीतीचा समतोल आणि परिपक्व दृष्टिकोन उलगडणारे होते. त्यांच्या वक्तव्यातील 'सुरुवातीला काही नुकसान झाल्यानंतर आम्ही नव्या रणनीतीने चोख उत्तर दिले' या विधानाला काँग्रेसने जी राजकीय वळणे दिली आहेत, ती केवळ खेदजनकच.

समकालीन लष्करी कारवाईमध्ये 'नुकसान' ही संज्ञा केवळ विमान पडणे या भौतिक क्षतीपुरती मर्यादित नसते. त्यात असंख्य प्रकारचे नुकसान सामावलेले असते. दुर्दैवाने काँग्रेसने याच विधानाच्या आधारे भारतीय लढाऊ विमाने पाकिस्तानने पाडली, असा आधारत तीर सोडणारा प्रचार सुरू केला आहे. प्रदीर्घकाळ देश चालवलेल्या

पक्षाकडून असा अर्धवट अर्थ लावून विचारमंथनाऐवजी प्रपोंगंडा उभा करणे, ही खरोखर राष्ट्रासाठी चिंतेची बाब आहे.

काँग्रेसचे 'राफेल' विमानाशी नेमके काय व्मनसले आहे, हे आजवर समजले नाही. फ्रान्सबरोबर हा करार झाल्यापासूनच काँग्रेस हात धुवून या कराराच्या मागे लागली आहे. सुरुवातीला करारावर भ्रष्टाचाराचे आरोप केल्यानंतर आता 'राफेल' पडली आहेत का? किती विमाने पडली, असे म्हणत पुन्हा एकदा काँग्रेसचे अनेक नेते 'राफेल' विमानांना लक्ष करत आहेत. युद्धकाळात सीमेवर लढा देणाऱ्या सैन्याला माहितीच्या युद्धातही तग धरावी लागते.

सीडीएस चौहान यांनी सांगितले की, सैन्याचा १५ टक्के वेळ खोट्या बातण्यांना प्रत्युत्तर देण्यातच गेला. अर्थात हा या अपप्रचाराचा प्रसार करण्यात काँग्रेसचाही प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष सहभाग आहेच. पाकिस्तानने केलेल्या प्रत्येक आरोपावर सरकारला जाब विचारण्याची सुनियोजित मोहीमच काँग्रेसने राबवली होती. जेव्हा शस्त्रसंधी झाली, तेव्हाही काँग्रेसने सरकारला धारेवरच धरले होते. मात्र, आज जेव्हा युद्ध ही अल्पकालीन असावी, दीर्घकालीन युद्धाचा अर्थव्यवस्थेवर दुष्परिणाम होतो, असे वक्तव्य सीडीएस चौहान यांनी केले, त्याकडे मात्र काँग्रेस सोयीने दुर्लक्ष करते. काँग्रेसने केलेल्या गेल्या सात दशकातील स्वाधीन राजकारणानेच भारतीय संरक्षण क्षेत्राचे न भरून येणारे नुकसान केले. त्यामुळे 'ऑपरेशन सिंदूर'मधील तथाकथित नुकसानाबद्दल प्रश्न विचारण्याचा नैतिक अधिकारच काँग्रेसकडे नाही आणि तसे त्यांनी केल्यास त्या चोराच्या उलट्या बोंबा उरतील.

स्वदेशीचा 'सिंदूर' गाजविता..

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 'ऑपरेशन सिंदूर'नंतर भारतीयांना पुन्हा एकदा स्वदेशीचा मंत्र दिला. या मंत्राचा महिमा, त्याची शक्ती अगाध आहे. एक जुलमी राजवट उलथून टाकण्याचे काम याच स्वदेशीच्या मंत्राने केले होते. आजही २०४७ पर्यंत विकसित भारताचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी स्वदेशीशिवाय पर्याय नाही. हेच खरे...गेल्या काही दिवसांत पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 'स्वदेशी'चा मोठ्या मंचावरून वारंवार उद्घोष केला आहे. 'ऑपरेशन सिंदूर' दरम्यान सीमेवर लढत असलेले आपले सैनिक जणू समाजातील सर्वसामान्य नागरिकांला आवाहन करत आहेत की, स्वदेशीचे अवलंबन करून हेच 'ऑपरेशन' समाजानेही लढले पाहिजे. असा अगदी सरळ स्पष्ट संदेश मोदींनी दिला आहे.

वेधक
प्रश्नांत देशपांडे

आपल्या नित्य जीवनातील वस्तूंची यादी बनवा. स्वदेशी-विदेशी ओळखा आणि विदेशी वस्तूंना पिटाळून लावा, असे बहुधा सर्वप्रथमच ते सार्वजनिकरित्या बोलले आहेत; किंबहुना त्यांच्या वक्तव्याचा अर्थ तसाच आहे. या आधीही 'मन की बात'मध्ये त्यांनी प्रत्यक्ष परोक्षपणे हा मुद्दा मुखवतेने मांडला आहे. पण, नुकत्याच त्याच्या भाषणातले त्यांचे शाब्दिक व भावनिक तेज निराळेच व आक्रमक जाणवले. काज बरं ते इतक्या पोटतिडकीने बोलले

असतील? आपल्या सैनिकांचा आत्मविक्रमास वाढावा म्हणून बोलले असतील का? राजकारण हा समाजकारणाचाच भाग आहे, हे अद्योपेक्षित करण्यासाठी बोलले असतील का? विदेशी ब्रॅण्ड्सला रेड कॉर्पेट वेलकम देणाऱ्या कंपन्या, परोक्षपणे इशारा देण्यासाठी बोलले असतील का? 'ऑपरेशन सिंदूर'मुळे आलेल्या देशभक्तीच्या लाटेचा, व्यापक देशहितासाठी उपयोग करून घेण्यासाठी बोलले असतील का? एक राष्ट्रभक्त म्हणून असे कोणतेही प्रश्न

(पान ४ वर)

विश्वकाबाब

मल्हाब कृष्ण गोखले

नजीकच्या भविष्यात पाकिस्तानची फाळणी होईल का, याबद्दल जाणून घेताना आपण गेल्या दोन लेखां ध्ये बलुचिस्तान आणि सिंध प्रांतांबद्दल माहिती घेतली होती. आता बघू या वायव्य सरहद्द प्रांताकडे.

लाहोर कडाचा मोठा ऑडका कापून झाला की, त्याचे दोन तुकडे पुन्हा एकत्र येऊ नयेत म्हणून सुतार लोक त्या दोन तुकड्यांच्या मध्ये एक लोखंडी हत्यार खुपसून ठेवतात. त्या हत्याराला ‘पाचर’ असे नाव आहे. यावरून भाषेमध्ये ‘पाचर मारणे’ असा शब्दप्रयोग निर्माण झालेला आहे. राजकारणात या पाचर मारण्याला अतोनात महत्त्व आहे. पाकिस्तानची निर्मिती हीच मुळात इंग्रजांनी भारतीय राजकारणात मारून ठेवलेली एक जबरदस्त पाचर आहे. १९४५ पर्यंत ब्रिटिश पंतप्रधान चर्चिल आणि नंतरचा पंतप्रधान क्लेमेंट अ‍ॅटली हे पाकिस्तान निर्मितीसाठी फारसे उत्सुक नव्हते. पण त्यांना त्याबाबत गंभीरपणे विचार करायला उद्युक्त केले ते १९४३ पासून १९४७ पर्यंत भारताचा व्हाईसरॉय असलेल्या लॉर्ड वेव्हेलने. वेव्हेल हा मुळात राजकारणी नव्हे, तर सेनापती होता.

मध्य पूर्वेत जर्मन सेनापती जनरल रोमेलशी टक्कर देणाऱ्या जनरल आर्चिबाल्ड वेव्हेलला चर्चिलने प्रथम भारताचा सेनापती आणि मग भारताचा व्हाईसरॉय बनवले. चर्चिल भारताला स्वातंत्र्य देण्याच्या पूर्णपणे विरुद्ध होता. पण भारतातली स्थिती प्रत्यक्ष अनुभवणाऱ्या वेव्हेलला स्पष्टपणे कळत होते की, युद्ध संपल्यावर भारताला स्वातंत्र्य दिल्याखेरीज गत्यंतर नाही. शिवाय रशियन आघाडीवर जर्मन सेना मार खात होत्या. म्हणजे युद्धानंतरचा सोव्हिएत रशिया पुन्हा दक्षिणेकडे इराण नि अफगाणिस्तानकडे वळून अरबी समुद्रात उतरण्याचा प्रयत्न करू शकतो. त्यासाठी आपण अफगाणिस्तानची पाचर मारून ठेवलेली आहेच; पण रशियाचा काही भरवसा नाही. तसाच भारतात आपण ज्यांना सत्ता सोपवू त्या कॉंग्रेस पक्षाचाही काही भरवसा नाही. तेव्हा काही झाले तरी रशिया कराची बंदरापर्यंत पोचता कामा नये. मग पाकिस्तान ही आणखी एक पाचर मारून ठेवा. रशियन विस्तारवाद आणि अरबी समुद्र यांच्यामध्ये दोन पाचरी- एक अफगाणिस्तान आणि दुसरी पाकिस्तान. शिवाय पाकिस्तान निर्माण झाल्यामुळे

मुब्ल्दाम

डॉ. अविनाश मोहबील

आज त्या दिवशी कार्यालयात फारच तणतण झाली. एकही काम नीट होत नव्हते. कार्यालयात पोहोचल्यावरच प्रचंड गरमी. केबीनमधेला एसीही काम करेना. केबीन साफ करणाऱ्या कर्मचार्याने नीट साफसफाई केली नव्हती. त्यात कार्यालयातील दोन-तीन कर्मचारी सुटीवर होते. एक न सांगता गेला होता. कामे तुंबलेली होती. काही कार्यालयांकडून तातडीने माहिती मागविण्यात आली होती. ती पाठविण्यासाठी लोक नव्हते. माहिती तयार झाली तर नेमका नेटवर्कचा प्रॉब्लेम उभा झाला. त्यामुळे अडथळे जास्त निर्माण झाले. तेवढ्यातच सहकारी प्राध्यापकाची तक्रार करीत एक दुसरे प्राध्यापक येऊन गेले.

छोटेसे कारण, परंतु त्यामधून उद्भवलेले भांडण विकोपाला गेले होते. असे काहीतरी सकाळपासूनच सुरू झाले. एकंदरीत तो दिवस कटकटीचाच होता. दुपारीदेखील असेच काहीतरी घडत गेले आणि आल्यापैकी अनेकांच्या आयुष्यात बरेच वेळा उजाडतो असा तो दिवस माझ्याही आयुष्यात उजाडला होता. दिवसभर वेगवेगळ्या समस्यांचे निराकरण करून करून मी थकून गेलो. सारा मूड खराब होता. त्याच मन:स्थितीम ध्ये मी घरी पोहोचलो. दिवसभराच्या ताणामुळे व प्रसंगी राग येऊनही बोलता न येणे अशी स्थिती अनुभवल्यामुळे मी घरी रागाच्या थाटातच पोहोचलो. परात पाऊल टाकल्याबरोबर मुलगा मोबाईल कानाला लावून काहीतरी ऐकताना असल्या. आधीच डोक्याचा पारा चढलेला दिवसाले मी त्याला त्याच्या त्या कृतीवरून सुनावणे सुरू केले.

अभ्यास करायला हवा, फालतू वेळ घालवतो, अशांने वेळ हातातून निघून गेल्यावर मग काय करशील? वडील घरी आल्यावर पाणी पण विचारत नाही, माझ्या कप्ड्यांची किंमत नाही वगैरे वगैरे यथेच्छ मार्गदर्शनात्मक रागावणे झाले. ते आटोपल्यावर मला लगेच कॉफी हवी होती व त्याचवेळी बायकोच्या बहिणीचा फोन आला होता. झाले; मग काय? पुन्हा भडका उडाला. मी आल्याबरोबर मला काय हवं नको ते बघायला नको का? माझ्यापेक्षा बहिणीचा फोन महत्त्वाचा आहे का? तिला पण कळत नाही का कधी फोन करावा ते? मी एवढी मेहनत करतो दिवसभर, वेगवेगळ्या समस्या सोडवतो आणि घरी परत आल्यावर साधी कॉफी लवकर मिळू नये, माझी काही किंमतच नाही वगैरे वगैरे पद्धतीने रागाचा दुसरा एपीसोड झाला. खरे तर तो फोन काही मिनिटातच आटोपला होता, परंतु कॉफीचा कप हातात येईपर्यंत हे सारे माझे सुने होते.

कॉफी पिऊन होत नाही तो मुलीचा पुण्याहून फोन आला नाही म्हणून रागाचा तिसरा एपीसोड सुरू झाला. तिला कर्तव्याची जाणीवच नाही. अजून होस्टेलवर पोहोचली नाही. इथे आम्ही काळजी करीत बसतो, पण यांना कदरच नाही. ही काय वागण्याची पद्धत झाली का? हे सारे सुने असतानाच मुलीचा फोन आला. मग काय? हीच सारी वाक्ये मी तिला ऐकविली. सोबत आणखी दहा-बारा ऐकविली आणि रागारागात फोन ठेवून दिला. कॉफी प्यायल्यावर जरा बरे वाटायला लागले. रागाचा पारा कमी झाला. बायकोने विचारले, “काय झाले?” मी म्हणालो, “माझा आज मूड नाही. आज एक गोष्ट व्यवस्थित झालेली नाही. माझा मूड अजिबात ठीक नाही.” तिते मला शांतपणे प्रश्न विचारला, “मग आज त्या मूडचा सूड घेताय का?” ‘मूडचा सूड?’ हे शब्द ऐकून मी एकदम भनावर आलो. अरे! खरंच की! आज माझ्या दिवसभराच्या कामामध्ये अनंत अडचणी आल्या. त्या अडचणींमुळे माझा मूड खराब होतो. परंतु त्या मूडचा सूड मी ज्यांचा त्या अडचणींशी दुराव्ह्यानेही संबंध नाही अशा मंडळींवर का काढतो आहे? कामाच्या ठिकाणी मी काही जणांना बोलू शकलो नाही, काही ठिकाणी हतबल झालो; उगाच त्रास सहन करावा लागला

वायव्य सरहद्द, फा.टा. आणि ग्रेट नेमचे उद्योग

भारत दुबळा बनून जाईल. किती अचूक डावपेच आहेत पहा. व्हाईसरॉयचा कार्यकाळ चार वर्षांचा असायचा. अर्थात सरकारच्या सोयीनुसार तो वाढूही शकत असे. पण बेव्हेलचे हुजूरपक्षीय चर्चिलशी जमले नाही, तसेच मजूरपक्षीय अ‍ॅटलीशीही जमले नाही. १९४३ ते ४७ हा चार वर्षांचा कार्यकाळ झाल्यावर त्याला माधारी बोलावण्यात आले. मात्र भारताची फाळणी करण्याचा त्याचा सल्ला अ‍ॅटली मंत्रिमंडळाने स्वीकारला.

१७ व्या शतकात ब्रिटन आणि फ्रान्स आपापल्या साम्राज्यविस्ताराच्या उद्योगात गुंतलेले असतानाच, रशियाचा झार पीटर-द-ग्रेट हाही शांतपणे आपले साम्राज्य वाढवत होता. सन १७२५ मध्ये तो मेल्यावर कॅथरीन-द-ग्रेट, दुसरा पीटर, राणी अ‍ॅना, चौथा इव्हान, तिसरा पीटर इत्यादी त्याच्या वारसदारांनी साम्राज्य वाढते ठेवले. १९ व्या शतकात त्यांनी चिनी तुर्कस्तान म्हणजे आजचे कझाकस्तान, उझबेकिस्तान इत्यादी देश जिंकले. आता त्यांची दृष्टी भारताकडे वळली, हे पाहिल्यावर भारत जिंकून बसलेले इंग्रज सावध झाले. चिनी तुर्कस्तान आणि भारत यांच्या हद्दीवरच्या पठाणी टोळीवाल्यांच्या प्रदेशात अनेक छोटी-मोठी राज्ये विखुरलेली होती.

इंग्रजांनी ती जिंकून घेण्याचा प्रयत्न केला, पण ते जमले नाही. तेव्हा धूर्त इंग्रजांनी सर्वांत प्रबळ असलेल्या दोस्त महंमद खान या पठाण टोळीप्रमुखाला भरपूर पैसे दिले. अफगाणिस्तान हा एक नवीनच देश बनवला आणि दोस्त महंमदला त्याचा प्रमुख किंवा अमीर असे जाहीर करून लगेच त्याला मान्यता दिली. म्हणजे एकीकडे रशिया, एकीकडे इराण आणि एकीकडे चीन यांच्यामध्ये अफगाणिस्तान ही नवी पाचर ठोकली. ही घटना १८५५ सालची. इंग्रजांनी आपल्या परीने असे प्रयत्न केले तरी रशियाचेही अफगाणिस्तानातले हेरात हे सीमेवरचे महत्त्वाचे शहर जिंकून घेण्याचे प्रयत्न चालूच होते. त्याकरिता इंग्रज मुत्सद्दी सर मॉर्टिमर ड्युरांड याने खूप प्रयत्न करून तोडगा काढला. याच ड्युरांडने तत्कालीन ब्रिटिश

इंडियाचे बलुचिस्तान, सिंध, पंजाब हे प्रांत आणि अफगाणिस्तान यांच्या सीमा निश्चित करणारी रेषा ठरवली. म्हणून तिला ‘ड्युरांड लाईन’ असे म्हटले जाते. इंग्रजांच्या या राजकारणालाच ‘ग्रेट गेम’ म्हणतात. आता गंमत अशी होती की, अपगाणिस्तान हा अफगाण लोकांचा किंवा पठाण लोकांचा नवा देश तर निर्माण झाला. पण लोकसंख्येच्या हिशोबात त्यांत पठाण किंवा पश्तुन लोकांची संख्या जेमतेम ४0 टक्के होती तर ताजिक, हाजरा, उझबेक, ऐमक, तुर्कमेन आणि बलोच यांची एकंदर संख्या ६0 टक्के होती. मग आता पठाणांच्या देशात पठाणांची संख्या जास्त

असली पाहिजे. त्यासाठी पंजाब, प्रांतातील पठाणी बहुसंख्येचा भाग आम्हा द्या, अशी अफगाणिस्तानच्या अमीराची इंग्रजांकडे मागणी होती. धूर्त इंग्रजांनी त्याकडे दुर्लक्ष केले. म्हणजे बघा, रशिया आणि भारतीय साम्राज्य यात पाचर म्हणून पठाणांना मोठे केले; पण ते डोईजड होऊ नयेत म्हणून त्यांच्याच देशात त्यांची संख्या कमी राहील, हेही पाहिले. उलट १९0१ साली पंजाब प्रांतातून पठाणांची संख्या जास्त असलेले जिल्हे वेगळे काढून त्यांचा एक वेगळा प्रांत बनवला आणि त्याला नाव दिले वायव्य सरहद्द प्रांत. आता मुळात

हे पठाणबहुल जिल्हे पंजाब प्रांतात का होते? तर, १९ व्या शतकात ते शिखांचा राजा रणजितसिंग याने अफगाणांचा अमीर शहा शुजा यांच्याकडून जिंकून घेतले. इंग्रजांनी शिखांचा पराभव केल्यावर ते इंग्रजांकडे आले. पण पंजाबी मुसलमान आणि पठाण यांचे अजिबात जमत नव्हते. त्यामुळे पंजाब प्रांतातून आपल्याला वेगळे काढल्यावर पठाण खुश झाले. आता त्यांनी शांतपणे नांदायला हरकत नव्हती. पण... लगेच १९१0 साली त्यांनी चळवळ सुरू केली की, अफगाणिस्तानप्रमाणेच हा वायव्य सरहद्द प्रांत एक वेगळा देश बनवा आणि ‘पख्तुनिस्तान’ या नावाने तो आमच्या ताब्यात द्या. १९११ साली या चळवळीला एका तगडा नेता मिळाला सरहद्द गांधी.

खान अब्दुल गफार खान उर्फ बादशहा खान उर्फ सरहद्द गांधी आणि त्यांचे धाकटे भाऊ अब्दुल जव्वार खान उर्फ डॉ. खान साहेब यांनी ‘खुदाई खिदमतगार’ नावाची संघटना काढून १९१७ ची प्रांतिक निवडणूक लढवली. त्यांचे मंत्रिमंडळ आले. डॉ. खान साहेब मुख्यमंत्री बनले. १९४१ नंतर मुस्लिम लीगने पाकिस्तानसाठी जोरदार चळवळ सुरू केली. जिनांच्या संभाव्य पाकिस्तानात वायव्य सरहद्द प्रांत अर्थातच होता. पण खुद वायव्य सरहद्द प्रांततल्या मुसलमानांना पाकिस्तानत सामील होण्यात काहीही स्वारस्य नव्हते. त्यांना अफगाणिस्तानात सामील व्हायचे नव्हते. त्यांना पाकिस्तानात सामील व्हायचे नव्हते, त्यांना पख्तुनी मुसलमानांचा, पुस्तु भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा स्वतंत्र पख्तुनिस्तान हवा होता आणि तो जर मिळणार नसेलच, तर हिंदू भारताचा फक्त प्रांत म्हणून राहण्याची त्यांची तयारी होती. त्यांना जिनांचा द्विराष्ट्रवादाचा सिद्दांत अस्तित्वात मान्य नव्हता. तसे त्यांनी जाहीरपणे सांगितले होते. म्हणूनच जेव्हा १९४७ साली कॉंग्रेसने फाळणी मान्य करून वायव्य सरहद्द प्रांतावर पाकिस्तानचे स्वामित्व मान्य केले, तेव्हा बादशहा खान वेतागून म्हणाले, ‘तुम्ही आम्हाला लॉडयांसमोर टाकलेत.’ इंग्रजांच्या धूर्तपणाची कमाल म्हणजे त्यांनी जाताजाता वायव्य सरहद्द प्रांताला आणखी तोडला.

मैदानी भागातले जिल्हे वायव्य सरहद्द प्रांतात ठेवले आणि दुर्गम पहाडी भागांचा एक वेगळाच प्रशासकीय विभाग बनवून तो पाकिस्तानी केंद्र सरकारच्या थेट अखत्यारित ठेवला. त्याला नाव दिले फ्रेडरली अ‍ॅडमिनिस्टर्ड ट्रायबल एरिया म्हणजेच एफ.ए.टी.ए. किंवा फाटा. आता जिनांची हिंमत बघा. भारत, पाकिस्तान निर्माण झाल्यावर फक्त सत्वादीने महिन्यांतच जिनांच्या आदेशाने पाकिस्तानी सैन्याने पठाणी टोळीवाल्यांना

काश्मीरवर सोडले. इकडे बादशहा खानांच्या लोकांनी स्वतंत्र पख्तुनिस्तान हवे म्हणून उठाव केला. तेव्हा जिनांनी बादशहा खान आणि त्यांच्या किमान एक हजार अनुयायांना उचलून तुरुंगात टाकले.

पाकिस्तानी सैन्याच्या पाच बटालियन्स म्हणजे किमान पाच हजार सैनिक वायव्य सरहद्द प्रांतात पाठवले आणि पठाणांचा उठाव दडपून टाकण्यासाठी बेधडक दडपशाही करण्याचे सर्वाधिकार दिले. एकीकडे भारताशी लढत असतानाच दुसरीकडे पठाणांशी पंगा घेण्याची ही जिगर दाखवल्याबद्दल जिनांना मानायला हवे. पुढे अत्यावधीतच जिना मरण पावले. पण पंजाबी मुसलमान पंतप्रधान लियाकत अली खान यांनी अतिशय हुशारीने सगळ्या पठाण बंडखोरांना सार्वत्रिक माफी जाहीर केे ली. त्याचबरोबर सरहद्द प्रांतासाठी अनेक विकास प्रकल्प जाहीर केले.

या गाजर दाखवण्याचा परिणाम झाला. जमीनदार, व्यावसायिक, मध्यम व्यापारी, नोकरदार हा वर्ग पाकिस्तानी राज्यकर्त्यांना पाठिंबा देऊ लागला. खुद बादशहा खानांना आठवता स्वतंत्र पख्तुनिस्तानाचा आग्रह सोडला. आम्हाला स्वातंत्र्याऐवजी स्वाययत्ता द्या, असे ते म्हणू लागले. यानंतर आजपर्यंत बादशहा खान, त्यांचा मुलगा अब्दुल वली खान आणि नंतरचे लोक यांनी आपल्या राजकीय भूमिका वारंवार बदल्यामुळे त्यांच्या स्वतंत्र पख्तुनिस्थानच्या मागणीला कोणतेही वजन उरलेले नाही. २0१८ साली पाकिस्तान संसदेने एफ.ए.टी.ए. उर्फ फाटा हा इंग्रजांना पाडलेला तुकडा वायव्य सरहद्द प्रांतात विलीन केला आणि वायव्य सरहद्द प्रांतालाच नवे नाव दिले- खैबर पख्तुनख्वा प्रांत. हे नाव ठेवून पाकिस्तानने एक प्रकारे अफगाणिस्तानला इशारा दिला आहे की, तुम्ही काबूल नदीच्या खोऱ्यातले पख्तुन आहात; आणि हे आमच्या देशातले पठाण खैबर खिंडीच्या परिसरातले आहेत. ते तुमच्यापेक्षा वेगळे आहेत.

तेव्हा त्यांना भडकावून स्वतंत्र पख्तुनिस्तान किंवा अफगाणिस्तानातच सामील होण्याची स्वप्ने दाखवू नका. या सगळ्या विश्लेषणाचा निष्कर्ष हा की, बलुचिस्तानची स्वातंत्र्यासाठी चाललेली सशस्त्र चळवळ हा पाकिस्तानला धोका ठरू शकतो. पण सिंध किंवा खैबर पख्तुनखमधली चळवळ यांचा तसा परिणाम होण्याची शक्यता निदान बाह्यतः तरी दिसत नाही. सिंधी हे बलुचींप्रमाणे लढाऊ नाहीत म्हणून आणि पख्तुन हे लढाऊ आहेत, पण संघटित नाहीत म्हणून त्यांच्या चळवळी निष्प्रभ आहेत. (लेखक प्रसिद्ध स्तंभलेखक आहेत.)

संस्कारांच्या देशा

बमा गोळवलकर

प्राचीन भारताचं भौगोलिक वर्णन करणारे तत्कालीन द्रष्टे ऋषी परसवती नदीचं वर्णन करण्यात आपली सारी प्रतिभा पणाला लावतात. तिच्या काठी वसती करून, तिच्या

पाण्यावर पोषित त्यांची बुद्धी अतिशय प्रगल्भ विचार करत होती, याचा प्रत्यय आजही येतो. त्यांच्या विचारांची सुरुवात होते ती मनुष्य प्राणी जगतापासून वेगळा का आहे, याची कारणे निश्चित केली. मानव म्हणून हे वेगळेपण जपण्यासाठी काय करावं लागेल, याचा एक मुख्य आराखडा तयार करून त्याला त्रिकालाबाधित नीतिनियमांची एक भक्कम चौकट निर्माण केली. मानव म्हणून या पृथ्वीवर वावरताना ही चौकट आपल्याला आयुष्यभरासाठी काया-वाचा- न मन आणून घ्यायला घारण करायची आहे. त्यानुसार वर्तन ठेवायचं आहे. त्या चौकटीलाच धर्म ही संज्ञा आहे. इतर प्राणी जगत आणि माणूस यांच्यात मुख्य फरक आहे तो वाचेचा.

वाक म्हणजे बोलणे. ज्यांचा पाठीचा कणा आणि मजजा रज्जू व्यवस्थित विकसित झाला आहे, अशा पृष्ठवंशीय प्राण्यांत (व्हर्टिब्रेट्स) घशातून आवाज काढू शकतात खरे; पण संपूर्ण विकसित अशी भाषा फक्त मनुष्यप्राणीच बोलू शकतो. त्यामुळे भाषेचा वापर करणं आणि त्यातून स्वतःला अभिव्यक्त करणं हे मानवी वैशिष्ट्य आहे. इतर प्राण्यांना केवळ मूलभूत गरजा आणि त्यांची मूर्ती करता येण्याइतकाच एकच एक मेंदू असतो. त्यामुळे त्यांच्या कळपाचे नियम अतिशय प्राथमिक पातळीवर असतात.

माणसाला मात्र एक प्राणी म्हणून नैसर्गिक मूलभूत अंतःप्रेरणा (बेसिक इन्स्टिक्ट)/प्रवृत्तीची जाणीव असणारा लहान मेंदू तर आहेच; शिवाय शिजवलेली प्रोटीन्स खाल्ल्यामुळे विकसित झालेला मोठा मेंदूदेखील आहे. परिणाम असा की, मानवाच्या गरजा आणि त्या गरजांचे प्रकार इतर प्राणिमात्रांपेक्षा खूपच वेगळे असतात. त्यात सौंदर्यबोध म्हणजे एस्थेटिक्सचा पैलू अतिशय महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे त्यांच्या एकत्रीकरणांमुळे जो समाज निर्माण होणार आहे त्यात वर्तणुकीचे नियम वेगळेच असावे लागणार होते. विशेष म्हणजे त्या वागण्यात सौंदर्याचा असे अनिवार्य आहे. किंबहुना अभिव्यक्तीतलं सौंदर्य हे चिंतन, वर्तनातल्या सौंदर्याचं प्रतिबिंब असतं. यातलं सर्वात गूढ रहस्य असं की, विचार आणि आचारातली नैतिकता आणि नीतिमत्ता हेच खरं सौंदर्य आहे. त्यासाठीच महर्षी मनुची ही गोष्ट खूपच बोलकी आहे. त्यानं त्यांच्याकडे आश्रय मागितला, “मी इथेच राहिलो तर मोठे मासे मला खाऊन टाकतील, नाही तर पक्षी तरी खातील. त्यांच्यापासून तुम्ही माझं राक्षण करा.”

महर्षी मनुंनी त्याला आपल्या कमंडलूत ठेवलं. दिवसागणीक त्याचा आकार वाढत गेला तसं तसं त्यांनी त्याला अधिक जागा व्यापणाऱ्या पाण्यात ठेवलं. त्याला संरक्षण देत वाढण्याची, विकासाची सगळी साधनें आणि संधी देऊ केल्या. त्यालाच ‘मत्स्य न्याय’ म्हणतात. हे केवळ माणसांच्याच जगत शक्य आहे; प्राणिजगतात ‘बळी तो कान पिळी’ हाच नियम लागू होतो. मग आपल्या या सनातनी परंपरेत माणसांनी परस्पर आणि सभोतालच्या वातावरणाशी आणि त्यात राहणाऱ्या इतर सजीव निर्जीवांशी कसं वागावं याचे नियम या मत्स्य न्यायाच्या आधारे आखण्यात आलेले आहेत. ते प्रत्येक व्यक्तीनं आपापल्या आचरणात धारण करणं अपेक्षित आहे. त्याला आपल्या पूर्वजांनी ‘धर्म’ अशी संज्ञा दिली. वेदव्यासांचा संदर्भ देऊन केलेली

मानवी वर्तनाची यातून मिळणाऱ्या फलाची अर्थातच पाप आणि पुण्याची एक साधी सोपीशी व्याख्या लहानपणापासून आपल्या मनावर बिंबवली जाते- ‘**अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् परोपकार:पुण्यायपापय परपीडनम् ।।**’ (अठरा पुराणांत व्यासाची दोनच वाक्ये महत्त्वाची आहेत. परोपकार पुण्याच्या प्राप्तीसाठी आहे आणि इतरांना पीडा/त्रास देण्यामुळे पाप लागतं.) मन आणि बुद्धीची जडफाडण होतं असताना पाप- पुण्याविषयी रुजवण्यात आलेलं हे सूत्रं नंतर अधिकच व्यापक आणि सखोल होत जातं आणि मग सनातन धर्माची आणखी एक व्याख्या आपल्याला शिकवली जाते- ‘सत्यं अत्र्यं प्रियं ब्रूयात्, न ब्रूयात् एषः धर्मः सनातनः ।।’ खरे बोलावे, इतरांना प्रिय वाटेल असेच बोलावे, खरे पण अप्रिय वाटेल असे बोलू नये. त्याचप्रमाणे प्रिय वाटणारे असत्य (अनृत) कधीही बोलू नये, हाच सनातन धर्म आहे.

या श्लोकात सत्य बोलण्यावरच सगळा भर दिला आहे. कारण बोलणं हे खास मानवी कौशल्य आहे. न बोलणारी व्यक्ती मुकी, बोलता येऊ बोलू न शकणारी व्यक्ती मुखदुर्बळ (ल), कमी बोलणारी मितभाषी, चातुर्यानं बोलणारी वाक्चतुर, शास्त्रार्थात-वादविवादात जिंकणारी तसेच सभा गाजवणारी ती वक्ता अथवा वाक्पटू, दिलेला शब्द पूर्ण करणारी वाङ्मनिरचयी, जिच्या मुखातून बोलणारे पडणारा प्रत्येक शब्द खरा होतो ती वाक्-सिद्ध अशा अनेक प्रकारे बोलणाऱ्या व्यक्तींचं वर्णन भारतीय भाषांत करण्यात येतं. वाणीवर प्रभुत्व असलेल्या व्यक्तीकडे शब्दलाघव असतं. त्याला शब्दशुचितेची जोड देऊन, त्याचा वापर सत्य योग्य प्रकारे सांगण्यासाठी करावा असंच आपली संस्कृती सांगते. धर्म या संकल्पनेची व्याख्या अधिक विस्तारते आणि मग येतात ती धर्माची दहा गुणवैशिष्ट्यं ती ही मनुस्मृतीम ध्ये. ‘**धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ।।**’ (मनुस्मृति ६.९२) अर्थ- धृति (धैर्य), क्षमा, दम (संयमानं वागणे), अस्तेय (चोरी न करणं), शौच (अंतर्बाह्य स्वच्छता), इन्द्रिय निग्रह (इन्द्रियांवर नियंत्रण), धी (तर्कावर आधारित विचार करणारी बुद्धी), विद्या (यथार्थ ज्ञान ग्रहण करणं). सत्य आणि अक्रोध (क्रोध न करणे) हीच धर्माची दहा लक्षणे आहेत. तर, याज्ञवल्क्य स्मृतीत धर्म साधण्यासाठी नऊ साधनें सांगितली आहेत. ‘**अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। दानं दमो दया शान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम्।।**’ (अहिंसा, सत्य, अस्तेय, शौच, इन्द्रिय-निग्रह, दान, संयम, दया आणि शांती यातून धर्मसाधना होते.) पद्य पुराणात धर्म या संज्ञेची परिभाषा करताना क्रम जरा गरी काहीसा वेगळा असला, तरी त्याचा आशय तोच आहे. ‘**ब्रह्मचर्येण सत्येन तपसा च प्रवर्तते। दानेन नियमेनापि क्षमा शौचेन वल्लभः। अहिंसया सुशांत्या च अस्तेयेनापि वर्तते। एतैरंशभिरेस्तु धर्ममेव सुसूच्येताः।**’ (अर्थात ब्रह्मचर्य, सत्य, तप, दान, संयम, क्षमा, शौच, अहिंसा, शांती आणि अस्तेय या दहा अंगांनी युक्त असल्यास धर्माची वृद्धी होते.) याच्या पुढचा श्लोक तर अधिकच मार्मिक आहे. याला ‘धर्मसर्वस्व’चा श्लोक म्हणतात. धर्मसर्वस्व म्हणजे धर्म या संकल्पनेचं मर्म, गाभा, सर्वस्व. आधी तो श्लोक बघू या आणि नंतर त्याचं विश्लेषण. ‘**श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चाप्यवधार्यताम्। आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।।**’ (धर्माचे सर्वस्व काय आहे ते एका आणि ते ऐकून त्याची अवधारणा करा. जे स्वतःकरिता प्रतिकूल आहे तसे आचरणपर म्हणजे दुसऱ्याशी तसे वागू नये.)

(पान ६ वर)

यशस्काठी

डॉ. नितीन विघ्ने

भ्र. ९८२२४६२९६८

रात्रीचे २ वाजले होते. नोकरांसाठी असलेल्या खोलीत १७ वर्षांची गरीब प्रिया मात्र जागी होती. बारावीनंतर पुढे शिकायची इच्छा होती. अचानक एक चांगली संधी चालून आली. गुगल कंपनीचे जागतिक कीर्तीचे प्रमुख कार्यकारी अधिकारी श्रीसुंदर पिचाई यांना त्यांच्या अमेरिकेतील घरी भारतातील विश्वासू नोकर हवे होते. त्यांनी काही लोकांना त्यांच्या सोबत अमेरिकेला नेले. त्यात प्रियाला संधी मिळाली. दिवसभर ती तिला नेमून दिलेले काम मेहनतीने व चोखपणे करायची. रात्री अभ्यास करायची. इंग्रजीचे काही उच्चार नीट जमत नव्हते म्हणून हळू आवाजात ते बोलून पाहत होती. झोपमोड झालेले सुंदर पिचाई एवढ्या रात्री कोण अभ्यास करतंय हे पाहायला ते तिच्या खोलीकडे आले. तेव्हा आपल्याच तालात उच्चारांचा सराव करणारी प्रिया त्यांना दिसली. तिला काहीही न म्हणता ते शांतपणे परत गेले.

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी कार्यालयातून परतल्यावर सुंदर पिचाई आणि त्यांच्या पत्नीने तिला बैठकीत बोलावले. तिची चौकशी केली. तिने सांगितले की, लहानपणापासूनच तिला शाळेत शिक्षका होण्याचे स्वप्न आहे. त्यासाठी मेहनत करायला तयार आहे. सगळे समजून घेतल्यावर दुसऱ्याच दिवसापासून तिच्या कामाच्या वेळेत व प्रकारात काही बदल करून तिला दुपारच्या वेळी अभ्यासाला तीन तास मोकळे मिळतील, याची सुंदरजींनी व्यवस्था केली. तसेच एक टॅब व तिला आवश्यक अशी अभ्यासाची पुस्तके आणून दिली. त्या बंगल्यातील काम करणाऱ्या इतर नोकरांपैकी काही स्त्री-पुरुषांच्या पोटात त्यामुळे दुखू लागले. त्यांनी तिला त्रास द्यायला सुरुवात केली. तिचा टॅबचा स्क्रीन फोडला व पुस्तकांवर पाणी टाकले. प्रियाने मूकपणे सगळे सहन केले. सुंदर पिचाई व त्यांच्या पत्नीला सर्व प्रकार शेवटी कळलाच. त्यांनी दुसरीकडे तिच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली. शिक्षण पूर्ण करून मद्रासमधील एका शाळेत आता ती शिक्षिका म्हणून कार्य करते आहे. सुंदरजी स्वतः एका साधारण कुटुंबातच लहानाचे मोठे झाले. सुंदर पिचाई यांचा जन्म १२ जुलै १९७२ रोजी तामिळनाडू राज्यातील मद्रुराई शहरात झाला. त्यांची आई लक्ष्मी स्टेनोग्राफर आणि वडील रघुनाथ पिचाई विद्युत अभियंता होते. दोन खोल्यांच्या अपार्टमेंटमध्ये वाढले. हिंदू संस्कृतीत त्यांचे पालनपोषण झाले. त्यांनी जवाहर विद्यालय, अशोक नगर, चेन्नई येथील मध्यवर्ती शाळेत शालेय शिक्षण पूर्ण केले.

भारतातील आयआयटी खडगपूर येथून ॲप्लाइड मटेरियल्समध्ये बी.टेक. झाल्यावर सुंदरराजन पिचाई यांनी अमेरिकेतील स्टॅनफोर्ड युनिव्हर्सिटीतून एम.एस. व युनिव्हर्सिटी ऑफ पेनसिल्व्हेनियाच्या व्हार्टन स्कूलमधून एम.बी.ए. केले. सुंदर २००४ साली गुगल कंपनीत नोकरीला लागले. १ एप्रिल २००४ रोजी सुंदर पिचाई आपल्या मुलाखतीसाठी गुगलमध्ये गेले होते. त्याच दिवशी कंपनीने जीमेलची चाचणी आवृत्ती सुरू केली होती. मुलाखत घेणाऱ्याने त्यांना जी-मेलच्या संदर्भात काही प्रश्न विचारले व त्यांना जीमेल वापरायला सांगितलं गेलं, तेव्हा सुंदरजींनी जी-मेल तांत्रिकदृष्ट्या आणखी प्रगत करण्यासाठी काय काय करता येईल, याबद्दल आपल्या कल्पना गुगलच्या अधिकाऱ्यांसमोर उघडपणे मांडल्या. गुगलचे मुलाखत घेणारे अधिकारी त्यांच्या कल्पनांनी इतके प्रभावित झाले की, सुंदर पिचाई यांची लगेच कामावर नेमणूक झाली. सुंदरजींच्या नवीन कल्पना जबरदस्त आणि प्रत्यक्षात आणण्यायोग्य होत्या. सुरुवातीच्या काळात गुगलच्या कार्यप्रकारात गुगलचे तंत्र टूलबार आणि शोध संबंधित होते. पण पिचाई २००४ मध्ये गुगलमध्ये सामील झाल्यानंतर त्यांनी गुगल क्रोम आणि क्रोम ऑपरेटिंग सिस्टिमसह गुगलच्या क्लायंट सॉफ्टवेअर उत्पादनांसाठी वेगवेगळ्या व तांत्रिकदृष्ट्या श्रेष्ठ कल्पना प्रत्यक्षात उतरवल्या. तसेच गुगल ड्राईव्हसाठी मुख्यत्वे जबाबदार असलेल्या उत्पादनांच्या व्यवस्थापनात नावीन्यपूर्ण प्रयत्न यशस्वी करून दाखवले. अशाप्रकारे त्यांच्या उत्तुंग कल्पनाशक्तीमुळे गुगल कंपनीला प्रचंड फायदा झाला. त्यामुळे गुगलच्या गुगल ड्राईव्ह, गुगल क्रोम आणि क्रोम ऑपरेटिंग सिस्टिमच्या निर्मितीची जबाबदारी समर्थपणे सांभाळल्यामुळे त्यांच्यावर अवघ्या ११ वर्षांच्या सेवेनंतर, १० ऑगस्ट २०१५ रोजी गुगलच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्याची जबाबदारी

सोपविण्यात आली. पुढे डिसेंबर २०१९ मध्ये पिचाई अल्फाबेट इनकॉर्पोरेशनचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी झाले. सत्य नांदेला (जन्म : १९ ऑगस्ट १९६७ हैदराबाद, तेलंगणा) : मायक्रोसॉफ्ट कंपनीचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी आहेत. सत्या नांदेला यांचे शालेय शिक्षण हैदराबाद पब्लिक स्कूलमध्ये झाले. त्यांचे वडील बी. एन. युगंधर हे भारतीय प्रशासकीय सेवते अधिकारी होते. जागतिक स्तरावर काम करायचे आहे, असे स्वप्न डोळ्यांपुढे ठेवून सत्य नांदेला यांनी मणिपाल युनिव्हर्सिटीतून इलेक्ट्रॉनिक्स आणि विकास अभियांत्रिकीमध्ये एम. विषयात बी.ई., अमेरिकेतील व्हिस्कॉन्सीन युनिव्हर्सिटीमधून एम. एस. आणि शिकागो युनिव्हर्सिटी बूथ स्कूल ऑफ बिझनेस येथून एम.बी.ए. केले. १९९२ मध्ये ते मायक्रोसॉफ्टमध्ये रुजू झाले. २०११ पूर्वी नांदेला यांनी मायक्रोसॉफ्ट कंपनीच्या ऑनलाईन सेवेच्या संशोधन आणि विकास विभागाचे उपाध्यक्ष म्हणून तसेच मायक्रोसॉफ्टच्या व्यापार विभागाचे उपाध्यक्ष म्हणून काम पाहिले आहे. २०११ मध्ये मायक्रोसॉफ्टच्या क्लाऊड ॲड एन्टरप्राइज विभागाची धुरा हाती आल्यानंतर त्यांनी आपले कौशल्य आणि नेतृत्व गुणांच्या बळावर या विभागाच्या उत्पन्नात भरघोस वाढ करून दाखवली. त्यामुळेच नांदेला यांची फेब्रुवारी २०१४ मध्ये ‘मायक्रोसॉफ्ट’च्या प्रमुखपदी नियुक्ती झाली व त्यांचे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरले. सलग १४ वर्षे शून्य प्रगती असलेल्या मायक्रोसॉफ्टने नांदेला यांच्या नेतृत्वामुळे २७ टक्के वाढ नोंदवली. त्यांनी ‘पृथ्वीवरील प्रत्येक व्यक्ती आणि प्रत्येक संस्थेला अधिक प्रगतिशील व लक्ष्यम करणे’ अशी आपल्या मिशन स्टेटमेंटमध्ये घोषणा केली. सक्षम सहोपेत्ती, सहयोग आणि वाढीची मानसिकता यावर जोर देऊन मायक्रोसॉफ्टमध्ये सांस्कृतिक बदल घडवून आणला. या दरम्यान त्यांच्या २६ वर्षे व्याख्या मुलाचा दुर्घर रोगामुळे मृत्यू झाला, पण त्याने खचून न जाता त्यांनी अतिशय जिद्दीने नवनवीन कल्पना राबवल्या व मायक्रोसॉफ्टच्या कॉर्पोरेट संस्कृतीचे स्वरूप सतत शिकणे आणि वाढीवर केंद्रित कंपनीत रूपांतर केले.

कल्पनाशक्तीचा अद्भुत चमत्कार : १९८० साली मार्च महिन्यात रिचर्ड नावाच्या माणसाने टेलिव्हिहजनवर एका महिला खेळाडूला टेनिस स्पर्धा जिंकल्यानंतर ४० हजार डॉलर्सचा धनादेश प्राप्त करताना पाहिले. ही रक्कम त्याच्या वार्षिक पगारपेक्षा कितीतरी जास्त होती. टेलिव्हिजन बंद केल्यानंतर, तो खाली बसला आणि त्याने ७८ पानांचे एक योजना पत्र तयार केले. त्याने आपली मानसिक शक्ती एकवटून मनात एक कल्पनाचित्र तयार केले की, मला दोन मुली होतील आणि दोघांनाही मी जागतिक दर्जाच्या टेनिस खेळाडू बनवीन. त्यावेळी त्याची पत्नी ओरेंसिन गरोदर होती. तिला १७ जून १९८० मध्ये पहिली मुलगी झाली आणि २६ सप्टेंबर १९८१ रोजी दुसरी मुलगी झाली. रिचर्डला टेनिसबद्दल काहीच माहीत नव्हते. पुढील पाच वर्षांत त्यांनी टेनिसशी संबंधित मासिके आणि व्हिडीओ कॅसेट्स गोळा केल्या. त्याच्या मदतीने त्याने दुसऱ्या कुणाचीही मदत न घेता स्वतःला टेनिस खेळायला शिकवले. पाच वर्षांनंतर त्याच्या योजनेनुसार, रिचर्डने त्याच्या दोन मुलींच्या हातात टेनिस रॅकेट, तीच मासिके आणि व्हिडीओ दाखवून दोघांनाही टेनिस खेळ शिकवू लागला.

गरीब रिचर्ड कधी कधी स्थानिक कन्ट्री क्लबमध्ये जाऊन डब्यातून वापरलेले टेनिस बॉल गोळा करून आणायचा व त्याच्या मुलींना त्यांच्यासोबत सार्वजनिक टेनिस कोर्टवर सराव करायला लावायचा. कारण तो त्यांच्यासाठी मूलभूत गोष्टी विकत घेऊ शकत नव्हता. तो एक वडील म्हणून शारीरिकदृष्ट्या मजबूत होता. अनेकदा प्रशिक्षणादरम्यान आपल्या मुलींना छळापासून वाचवण्याचा प्रयत्न करताना स्थानिक टोळीच्या गुंडांकडून मारहाण केली जात असे. एकदा जेव्हा त्याने आपल्या मुलींसह सराव कोर्ट सोडण्यास नकार दिला तेव्हा त्यांनी त्याचे नाक, जबडा आणि बोटे तोडली. अनेक दातही काढले. रिचर्ड मुलींसह घरी आला. डायरी उघडली आणि लिहिले: ‘आजनंतर इतिहास ‘दंतहीन’ माणसाला धैर्याचे स्मारक म्हणून लक्षात ठेवेल.’ सारखा गुंडांचा त्रास नको म्हणून त्याने तो कुठ्यात भाग सोडून मुलींच्या टेनिस शिक्षणासाठी घर बदलले. त्यावेळी टेनिस हा प्रामुख्याने गेल्या लोकांचा खेळ असल्याने रिचर्ड आणि त्याच्या मुली ज्युनियर स्पर्धांसाठी विविध टेनिस कोर्टवर जात असताना लोक कृष्णवर्णीय म्हणून त्रास द्यायचे. एकदा मुलींनी विचारले, ‘‘बाबा, लोक आमच्याकडे इतक्या वाईट नजरेने का पाहतात.’’ त्याने उत्तर दिले, ‘‘कारण त्यांना पूर्वी इतके सुंदर लोक पाहण्याची सवय नव्हती.’’ काळाचे चक्र झपाट्याने फिरले आणि कॅलेंडरचे पान २००० सालापर्यंत पोचले, जेव्हा एक उंच, दुबळी काळी मुलगी विम्बल्डन स्पर्धेच्या अंतिम फेरीत खेळण्यासाठी प्रवासाला निघाली होती आणि तेही तिच्या मूळ वस्तीपासून हजारो मैल दूर. हा तो काळ होता जेव्हा एवढी ताकदवान सर्व्हिस आणि वेगवान फूटवर्क असलेला टेनिसपटू कोणीही पाहिला नव्हता किंवा इतक्या जोरात शॉर्ट्स कधी ऐकले नव्हते. मुलीने स्टॅंडवर उभ्या असलेल्या तिच्या वडिलांकडे पाहिले जे तिला मोठ्याने ओरडून विजय मिळविण्यासाठी प्रोत्साहित करीत होते. कारण ते नेहमी आपल्या मुलींना सांगायचे की, ‘‘एक दिवस आम्ही विम्बल्डन जिंकणार आहो आणि ते अमेरिकेतील असहाय आणि गरीब लोकांसाठी असेल.’’ रिचर्डची २० वर्षांची संघर्ष योजना आता इतिहासातील एका महत्त्वपूर्ण टप्प्यावर पोहोचली होती; आणि तो क्षण आला! रडवलेल्या डोळ्यांनी रिचर्ड बेधुंदपणे नाचला. कारण त्याची मुलगी व्हेनस विलियम्सने तिच्या सात ग्रँड स्लॅम विजेतेपदांपैकी पहिले विजेतेपद जिंकताना त्याने पाहिले. पुढील अनेक वर्षांमध्ये रिचर्डने त्याची सर्वात धाकटी मुलगी सॅरेना विलियम्सला २३ मोठ्या स्पर्धा जिंकताना आणि टेनिसमधील सर्वकालीन महान खेळाडूंपैकी एक बनताना पाहिले. टेनिस कोर्टवरील त्यांच्या सर्व यशासाठी व्हेनस आणि सॅरेना विलियम्स यांनी कोर्टवर जे सहन केले, ते त्यांच्या वडिलांच्या प्रवासातील सर्वात प्रभावी भाग आहे. त्याच्या दोन्ही मुलींनी अगदी ऑलिम्पिकपर्यंत अनेक मोठी बक्षिसे जिंकलीत.

शिकायचे काय? आपल्या कल्पनाशक्तीचा पुरेपूर वापर करून जीवन समृद्ध करण्याची स्वप्ने जरूर रंगवा आणि त्यांना मेहनतीची जोड देऊन पूर्ण करा. आपल्या विचारांच्या सातत्याचा भविष्यावर परिणाम होत असतो. म्हणूनच चांगले विचार चांगले भविष्य घडवतात. (लेखक सायकॉलॉजिस्ट, क्रीअर कौन्सेलर व सॉफ्ट स्किल्स ट्रेनर आहेत.)

तेच माझे घर । जिये तुझा वास ।।
आणि क निवास । स्मशान ते ।।१।।

सहज बोलणे । असावे भजन ।।
तुझेच पूजन । यडो सदा ।।२।।

संत सज्जनांची । यडावी संगती ।।
शुद्ध व्हावी मती । विदुराया ।।३।।

दोन लोचनासी । दिसे एक रूप ।।
द्वैत ते स्वरूप । लोपले गा ।।४।।

श्वासात गुंतले । तुझेच चिंतन ।।
स्थिरावले मन । पांडुरंगी ।।५।।

प्रा.ज्ञानेश्वर कुलकर्णी (वतनी)
९४०३०२९१७८

भिकारी

मी भिकारी। मी भिकारी ।।
मला भीक वाढा...
ज्ञानाची, विज्ञानाची
क्षमेची, कारुण्याची..

खाईन शिदोरी
वाटीन उरली-सुरली
जग हिंडत कालत्रयी.
मला भीक वाढा...

तुम्हा समोर आज
मला नाही लाज
नका पाठवू विम्रुख....
असल्यास वाढा..

नसल्यास नका करू खन्त
पुढे भरेल माझी झोली
खाईन शिदोरी
वाटीन उरली सुरली..

सांबाजी. बा. वाठावकव

झाडे लावू झाडे जगवू

लावू झाडे आणि जगवू मंत्र अंगीकारू नवा पर्यावरण सुधारेल शुद्ध मिळणार हवा पर्यावरण वाचवा हाच मंत्र अंगीकारा जुन्या नव्या रूढी प्रथा अंधश्रद्धेस यालू आळा जीव नकोसा होईल श्वास रोखला जाईल झाडे नसतील तर व्यव्ती काय हो खाईल नदी नाले पशु-पक्षी सारे आपले असती त्यांच्या शिवाय जगणे काही कामाचे नसती जल म्हणजे जीवन हवा पाणी अन्न सारे करा निसर्ग जतन झाडे देती शुद्ध वारे

प्रा. वर्षा काववे

कोणे एके काळी

क्वाती काळे (कोलावकव)

एकदा काय झालं, ब्रह्मदेवानं भरताला नाट्यवेद शिकवला. त्यानुसार भरतमुनींनी एक छानसा नाट्यप्रयोग बसवला. प्रेक्षकांमध्ये प्रत्यक्ष शिवपार्वती बसले होते. शिवाने त्रिपुरासुराचा कसा संहार केला, याचे रसभरीत कथानक भरताने नाट्यप्रयोगासाठी निवडले होते. नाट्यप्रयोग अप्रतिम झाला. भगवान शंकर प्रसन्न झाले. पण तरीही भरतमुनी नाट्यप्रयोगातल्या उणिवा जाणून घ्यायला उत्सुक होते. भगवान शंकर म्हणाले, ‘‘नाट्यप्रयोग अप्रतिम झालाच; पण त्यातील एक उणीव सांगतो. तुझ्या नाट्याला नृत्याची जोड नाही. निदान पूर्वांगात तरी नृत्य पाहिजेच.’’ भरताला नृत्य कसं करायचं माहीत नव्हतं. त्यामुळे शिवाने आपला आवडला शिष्य तंडूला भरताला नृत्य शिकवायला सांगितले.

तंडूने नृत्य शिकविले म्हणून ते तांडव नृत्य. या तांडव नृत्यामध्ये वीर आणि रौद्र रस होते; पण शांलीनता आणि शृंगाराचा अभाव होता. त्यामुळे शिवाने पार्वतीला भरताला शिकवायला धाडले आणि त्यातून निर्माण झाले लास्य नृत्य. शिव जगातला पहिला नर्तक. तो नृत्याचार्य नटनशिखामणी आहे. तो पार्वतीला संतुष्ट करण्यासाठी नृत्य करतो आणि विश्वाची निर्मिती, तिचे संरक्षण, संहार, तिपोषाव आणि अनुग्रह हे सर्व त्याच्या तांडव नृत्यामधूनच निर्माण करतो. गमतीची गोष्ट म्हणजे शिवाचं अखडं कुटुंब नादमय आहे. नृत्यमय आहे. पार्वतीने बालासुराची कन्या उषेला नृत्य शिकवले. उषा म्हणजे कृष्णाचा मुलगा अनिरुद्धची पत्नी.

उषेने वृंदावनातल्या गोपींना नृत्यकला शिकविली आणि वृंदावनी कृष्णासमवेत रास रंगली. शिवपत्नी पार्वतीने एकदा शिवाबरोबर नृत्य स्पर्धा ठेवली. शिवाला हरवण्यासाठी अनेक कठीण नृत्य प्रकार तिने सादर केले. शेवटी शिवाने उर्ध्वतांडव सुरू केले. उर्ध्वतांडवात त्याने एक पाय मस्तकाला लावला. पण पार्वती अतिशय शालीन. तिची देहबोली विलक्षण मोहक, पण तरीदेखील संयमित. तिला तो नृत्य प्रकार करणे फारच कठीण झाले आणि तिचा प्रयास बरग झाला. याउलट कालीची नृत्य देहबोली अतिशय उग्र आहे. पार्वतीचे तामसी रूप म्हणजे काली. तिच्या छिन्नमस्ता रूपात ती आपलेच मस्तक तोडून, ते हातात धरून महाकालाच्या हृदयावर उभी राहून थयाथया नृत्य करते. शिवाचे संपूर्ण कुटुंबच नृत्यकलेत पारंगत आहे. मुलगा कार्तिकेय हा लढवऱ्या आहे, शूर आहे.पद्मासुराचा त्याने वध केला आणि विजय मिळवल्यावर ढोलताशे वाजवून नृत्य केले. गणपती नृत्य निपुण देवता. नृत्य करणाऱ्या गणपतीस नृत्य गणपती म्हणतात. नृत्य गणपतीचं बहुदा आनंददायी नृत्य असतं. सृष्टीचा आनंद त्याच्या पदलालित्यात बहरलेला असतो. शिवपुत्र गणपती जेव्हा नृत्य करतो तेव्हा अवघे विषय आनंदाने उचंबळून वर येते. गणपती ही देवता नृत्यप्रिय आहेच. नागपूरकर भोसल्यांच्या पूर्वापार चालत आलेल्या गणेशोत्सवात गणपती नृत्यप्रिय म्हणून नाचगाणे

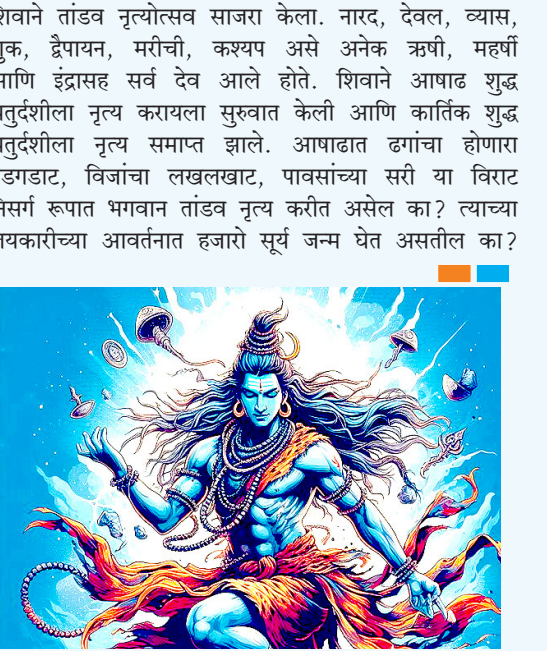

तांडव

दिवसभर चालायचे. नागपूरकर भोसल्यांचे १७८७ सालचे गणपती स्थापनेचे वर्णन असे केले आहे, ‘‘राजश्री विठ्ठलपंत सुभेदार यांचे वाड्यात गणपती होत असतो. तो आणावयास छत्रपती दोन जिल्हेजी सेनासाहेब सुभा (दुसरे रघुजी), सेनाबहादर (खंडोजी), मन्याबापू आणि नातू रघुजी पुत्र परसोजी भोसले येत.

प्रातःकाली स्नान करून च्यारी जरीपटके घेऊन हातीवर नवबंदी घालून तासे मोरफे ऐसे घेऊन मोठ्या समारंभाने गेले. तेथे गणपतीचे पूजन करून पालखीत घालून घेऊन आले. त्यास दहा घटकीच्या आत गणपती बसविला. पूजा करून आरती जाली. आरतीचे वेळेस तोफांची व गारधांची सिलक जाली व तोफखान्यातही तोफा करविल्या. नित्य रात्री कीर्तन होत आहे व दिवसास कलावनवतीचा नाच होत असतो व गवई गात असतात. ऐसा साल दरसालप्रमाणे गणपतीचा उछव होत आहे.’’ पेशवाईतदेखील गणेशाची पूजा साग्रसंगीत होत असे, पण पेशवेकालीन तांडव गणपतीची गोष्ट विलक्षण वेगळी आणि गुंतागुंतीची आहे आणि म्हणूनच इतिहासात दडलेली ही विलक्षण गोष्ट सांगाविशी वाटते. भारत इतिहास संशोधन मंडळाच्या त्रैमासिकाच्या आणि केसरी वृत्तपत्राच्या आधारे पेशवे घराण्याचा इतिहास या पुस्तकामध्ये ही गोष्ट प्रकाशित झालेली आहे. तांडव गणपतीची मूर्ती सन १७६५ नंतर पेशवे परिवाराच्या

संपर्कात आली. रघुनाथरावांची पेशवे पदाची हाव वाढतच चालली होती. कारण थोरल्या माधवरावांचे दुखणे बळावत चालले होते. आपल्यावर पेशवाईची वस्त्रे चढावी म्हणून रघुनाथराव स्वतः जवळील तांडव नृत्य करणाऱ्या उग्र गणपतीची अघोरी उपासना करू लागले. नारायणराव पेशवे यांच्या मागे गारदी लागले, त्यावेळेस शनिवारवाडा त्यांच्या केविलवाण्या किंचाळ्यांनी थरारून गेला. त्यावेळेस जेव्हा ते रघुनाथरावांकडे असोशीने धावले त्यावेळी रघुनाथराव याच तांडव गणपतीची पूजा करीत होते. सन १७७३ च्या अखेरीस निजामावर स्वारी करण्याच्या उद्देशाने रघुनाथराव पुण्यातून निघून गेले. त्यावेळी त्यांच्या शेडाणीकर नावाच्या एका आश्रिताने शनिवार वाड्यामधून ही मूर्ती पळवली. आश्चर्य म्हणजे थोड्याच दिवसात ती मूर्ती तेथून नाहीशी झाली आणि सातान्याला ज्या माणसाकडे आली त्याच्यावर संकटांवर संकटे येऊ लागली. त्यामुळे त्याने ती मूर्ती एका विहिरीत ढकलून दिली. या गोष्टीला ५०-६० वर्षे झाले असतील. एवढा मोठा कालावधी गेल्यानंतर सातारा शहरातील प्रसिद्ध सन्यासी स्वामी स्वच्छंदानंद यांच्या स्वप्नात ती मूर्ती वारंवार येऊ लागली. भरपूर शोध घेऊन ती मूर्ती विहिरीबाहेर काढण्यात आली आणि त्यांच्या शिष्याला त्यांनी ही मूर्ती सांभाळायला दिली. ज्या शिष्याच्या घरी ही मूर्ती ठेवण्यात आली होती, त्याच्याकडेही संकटांची मालिका सुरू झाली. आतस्यवकीय ऐकक देवाघरी गेले. त्यामुळे त्या मूर्तीचे स्थलांतर देवघरातून ओसरीच्या कोनाड्यात झाले. पुढेही ज्यांनी ज्यांनी त्या मूर्तीची देवपूजा सुरू केली त्यांनाही या मूर्तीने चांगलाच हात दाखवला. शेवटी ती मूर्ती मुंबईत डॉक्टर मोघ्यांकडे आली. आता डॉक्टर मोघ्यांना पण अतिशय वाईट परिस्थितीत मुंबई सोडावी लागली. जाताना त्यांचे शिष्य अय्यंगार यांच्याकडे त्यांनी ही मूर्ती दिली. अय्यंगारांनी म्हैसूरच्या प्रसिद्ध मूर्तिकाराकडून त्याची एक तंतोतंत प्रतिकृती करून घेतली आणि दोन्ही मूर्ती कांचीपुरमच्या शंकराचार्यांना अर्पण करण्यास ते घेऊन गेले. शंकराचार्यांनी या दोन्ही मूर्तींकडे फक्त दृष्टिक्षेप टाकला. त्यातली प्रतिकृती ठेवून घेतली आणि मूर्ती परत केली. अय्यंगार यांना मुलगा झाला, पण तो वेडसर निघाला. त्यांचे स्नेही सुक्क्या यांनी अय्यंगारांची अवघड परिस्थिती ओळखली. ती मूर्ती घेऊन शेवटी मद्रासच्या शंकर मठाला अर्पण केली. वर्षभरातच सुक्क्या कैलासवासी झाले. ही मूर्ती आता शंकर मठातच आहे असे समजते. ही गोष्ट श्रद्धा-अंधश्रद्धेच्या धुसर प्रदेशात रंगायला असेलही; पण एक काल्पनिक गोष्ट म्हणून जरी याकडे बघितले तरी तांडव म्हणजे संहार ही संकल्पना जनसामान्यात कशी पूर्वीपासून दृढ होती, हे यावरून कळते. खरं तर संहाराच्या बीजामध्येच उद्याची पहाट दडलेली असते. जन्ममृत्यूच्या अस्फुट रेषेवर सर्जनशीलतेची कोवळी किरणे पडलेली असतात. तांडव म्हणजे फक्त संहार नृत्य नाही तर पुनरुपी जनन, पुनरुपी मरणच्या अद्भुत स्पंदनांनी उभारलेल्या विश्वाच्या विराट रंगमंचावर चिरताल सहजपणे धरणारी आश्वासक आद्य

मृत्यूंग.....

किष्ण डोंगवडिवे

भ. ७५८८५६५५७६

ग्रीष्माच्या दाहक उन्हाऩे संपूर्ण सृष्टी पोळून निघत असताना जेष्ठामध्ये झाडावरची पालवी परीपक्व पानांमध्ये परिवर्तित होऊन पोपटी रंगातून काळवट हिच्या रंगांमध्ये बदललेली असते. चैत्र आणि वैशाखाच्या काळात अंगवार फुलांची घेतलेली शाल बहुतांश झाडे झुगारून देतात. नाही, म्हणायला गुलमोहराच्या झाडाखाली त्याच्या कळ्या पाकळ्या अजूनही ताजेपणाच्या खुणा जपून असतात. झाडावरून येणारे पक्षांचे कलरव, कोकिळेचा आणि इतर पक्षांचे आवाज हरवून गेल्याची जाणीव होते.

खरे तर वसंतातील प्रणयोत्सुक पक्षी ज्येष्ठ महिन्याच्या कालावधीत आपले घरटे पूर्ण करून सुजनाच्या तयारीत असतात हे आपण समजून घेत नाही. माणूस असो की, पक्षी आपल्या नव्या पिढीने डोळे उघडावे ते आपल्या हक्काच्या घरात असाच विचार सृष्टीतील सजीव करतात असे मला वाटते. पण, माणसाने पाहता पाहता एकेकाळी आपल्या घरात आवडीने न्याहाळलेले चिमणीचे खोपे आपल्या घरातून हद्दपार करून टाकलेत. भर दुपारच्या वेळी एखाद्या खोप्यातून चिमणीचे पिळू खाली पडल्यावर जसे आपण त्याला पाणी पाजून त्याच्या घरट्यात व्यवस्थित ठेवायचो आणि त्या गोष्टीची चर्चा आजी-आजोबा पासून शाळेतील मित्रांपर्यंत करायचो, त्यातून संवेदनशील असल्याची शाबासकी मिळवायचो, ती शाबासकी आपण आपल्या नवीन पिढीसाठी शिल्लक ठेवली नाही.

चिमणीचे पिळू मरु नये म्हणून डोळ्यात पाणी आणणारी त्या वेळची संवेदनशीलता आपल्या घरातील नष्ट झालेल्या खोप्या सोबत कधी नष्ट झाली ते आपल्याला कळलेच नाही. आम्ही लहानपणी ज्येष्ठातल्या पावसानंतर उगवून आलेल्या एखाद्या झुडुपाखाली एखादी वेळी पांडूकी निळसर अंडी दिसायची, ती टिटवीची असावीत किंवा सापाची असावी यावर बऱ्यापैकी मंथन चालायचे. एका म्हातार्याने टिटवीचे अंडे खाल्ल्यावर तो म्हातारा आयुष्यभर झोपला नाही या कथेपासून नागिनीची अंडे कुणाकडून तरी फूटल्यावर नागिन सूड घेण्यासाठी त्या माणसाच्या मागे येते अशा कथेपर्यंत चर्चा चालायच्या. तो काळ आठवला की अजूनही आपल्या हातून फुटलेले अंडे टिटवीचे नसून नागिनीचे होते असे वाटले की आपोआप सोप्यावर पाय वर करून बसावे वाटते. न जानो ती नागिन वळवळीत आली तर?

जेष्ठामध्ये हळूहळू आकाशमध्ये ढग जमा व्हायला लागतात. उकाडा प्रमाणापेक्षा जास्त होतो हे वेगळे सांगायला नको. या उकाड्याच्या काळात खरे म्हणजे घराबाहेर खाट टाकून आकाशातील ढगांची गर्दीने न्याहाळणे, काळे आणि पांढऱ्या दगातून झरझर चालणारा चंद्र नेमका कोठे चालला असावा? अशा अनेक बालमुलभ प्रश्नासह एकेकाळी ज्येष्ठातील हा उकाडा अनेकांनी हसत हसत सहन केला आहे. काळ बदलला आणि पंचे, कुलर, ए-सी इत्यादींमध्ये तो नूर हरवला. चंद्र किंवा सूर्य काळ्या पांढऱ्या दगाच्या आड लापला म्हणजे त्या ढगाची किनार स्पेरी होणे आणि तो चंदेरी सोनेरी दिसणे, यातच क्षितिज कधी भगवे तर कधी काळवट सोनेरी अशा विविध रंगत माखून जाणे या सर्व क्षणचित्रांचे पडसाद मनावर उमटल्यावर निर्माण होणारा आल्हाद शब्दात सांगता येत नाही. ज्येष्ठातल्या काळसर ढगांच्या गडगडाटासह दूरवर चमकणारी वीज जेवढी सुंदर दिसते त्यापेक्षा ती जवळपास तिच्या प्रचंड शक्तीसह पडल्यावर जास्त भयावह असते.

ग्रामीण भागात आजही विजा चमकत असल्या की विळा किंवा

ज्येष्ठातल्या ऊन-पावसाचे पडसाद

वारा आपल्या वेगापेक्षा सर्वसाधारणपणे जास्त वेगाने वाहत आपल्या शक्तिप्रदर्शन करू लागला आणि मध्येच एखाद्या ढगामध्ये शिरून त्याच्या हृदयाला हात घालत वळीवाच्या पावसाला साद घालू लागला म्हणजे ग्रीष्मातला ज्येष्ठ आपल्याला भेटायला आला असे समजायला हरकत नाही. ज्येष्ठ म्हणजे थोरला आणि नव्वदीच्या दशकात बी. आर. चोप्राचे महाभारत पाहणार्यांसाठी जेष्ठ म्हणजे युधिष्ठिर, आता ऋतुचक्रामध्ये येणार्या ह्या मराठी महिन्यांला नाव देताना या महिन्याला जेष्ठ का म्हणावे? असा प्रश्न कधी उपस्थित झाला आहे का? मला वाटतं वसंतातील अलुड, अवखळ निसर्गाचे रूप हे एखाद्या चुळबुळ करणाऱ्या बालकासारखे असते ते रूप अचानकपणे परिपक्व आणि पोक्त अशा निसर्गाच्या रूपामध्ये पारवर्तित होत असल्याने ग्रीष्मातल्या या महिन्याला ज्येष्ठ म्हटले जात असावे.

लोखंडाची एखादी वस्तू अंगणात फेकतात. जेणेकरून ती वीज त्या धातूकडे आकर्षित होऊन घरावर आणि गोठ्यावर न पडता आपले नुकसान टढेल. कुटून आले असेल आपल्या पूर्वजामध्ये वीजे मध्ये असलेल्या विद्युत प्रभाराला वळते करण्याचे हे विज्ञान? असा प्रश्न माझ्या मनात अनेक दिवसांपासून रंजी घालत राहिलाय.

ज्येष्ठ येतो तो ढगांच्या आड सूर्याला लपवत, त्यामुळे अनेकदा दिवसासुद्धा संध्या प्रकाशासारखा उजेड पसरलेला असतो. नेमका पाऊस पडत नाही, नेमके ऊनही पडत नाही. आणि हवा कुंद होऊन मंद वेगाने वाहते. अशावेळी या कोंदट आणि दमट सावलीपेक्षा वैशाखाचे रणरणते ऊन बरे होते असे वाटू लागते. वैशाखात आटू लागलेले जलसाठे जेष्ठात अनेकदा कोरडे झालेले असतात. अनेक गावांमध्ये पाण्याच्या टँकर शिवाय पाणी दिसत नाही, पाण्याचे हे दुर्भिक्ष फार जीवयेणे असते. आम्रवृक्षाचा फुलांचा-फळांचा बहर निघून गेलेला असतो, नाही म्हणायला काही आंब्यावर असलेली फळे या काळातच येतात हे एक निसर्गाचे देण बरं का? कारण हा उशिराने येणारा आंबा लोणचे घालण्यासाठी कामी येतो.

लोणचे करण्याची गंमत काही औरच असते, सुरुवातीला आंबा कापण्यासाठी गावात फिरणाऱ्या सरदार लोकांकडे एक मोठी पावशी असे, ती गल्लीत दहा- बारा घरामागे एखादी असायची. मग त्याच्याकडून पावशी आणणे, आंबे कापणे त्यात त्यातील मोजक्या कोर्यासुद्धा टाकणे असा एक सहविचारी कार्यक्रम महिलावर्ग राबवत असे. सर्वांनी एकत्र येऊन लोणचे घालायचे आणि एखाद्या घरातील लोणचे खराब झाले तर त्याला नजर लागली असे सांगून आपल्याच टोळीतल्या एखाद्या महिलेची तिच्या माघारी निर्भत्सना करायची हा प्रकार फार गमतीचा वाटत असे.

आजच्या काळात मॉलमध्ये मिळणाऱ्या लोणच्याच्या बाटल्या विविध कंपन्या, विविध चवी आणि वेगवेगळ्या प्रकारचे असतात. मात्र, गावरान लोणच्याचा गोडवा त्यात सापडत नाही. जेष्ठामध्ये ज्यांचे अनन्यसाधारण महत्त्व सांगितले जाते असा एक वृक्ष म्हणजे वड, पौराणिक कथा मधून सत्यवान आणि सावित्री ह्या पात्रासह भेटलेला हा वृक्ष त्यांच्या पारंबऱ्याच्या दाढीमुळे मला लहानपणापासूनच तप करणाऱ्या ऋषीसारखा दिसत असे. आता त्यावर आजीने सांगितलेल्या गोष्टीतला यम त्याच्या रेड्यासह राहतो की गावकीं सांगतात तसा कोणी मुंज्या त्यांच्या हडळ आणि चेटकीण ह्या परिवाराला घेऊन राहतो ह्या बाबत मनात गोंधळ असला तरी त्या झाडाखाली एकट्याने जाऊन बसावे, असे आठव्या वर्गात जाईपर्यंत वाटले नाही हे ही खरं.

पुढे कधीतरी बऱ्यापैकी विचार करू लागल्यावर वडाचे झाड खरं तर ऑक्सिजन मोठ्या प्रमाणात देते म्हणून प्राणदायी, कदाचित

कथा

निकिता गावंडे

‘भा

‘वोजी असं येकदम येक धाव आनं दोन तुकडे नोका ना करू. तुम्ही तर वावर ईकाच्याच गोष्टी करून राह्बले. आपल्या वावरातला मारुती म्हंजी जागृत देवस्थान. सात पिढ्याइपासनं आपल्या घराण्यात मारुतीची सेवा हाये. मारुतीले निवद दावल्याशिवाय अन्नाचा कन बी घेत न्हाई तुमचे भाऊ. आनं तुमी....’

एकदम डोळ्याला पदर लावला. तिला पुढे बोलवेना. गुणवंताभाऊ तर एखाद्या पुतळ्याप्रमाणे सुन्न झाला होता. जयंताला मोठ्या भावाच्या डोळ्यात बघण्याचे धाडस होईना. एखाद्या गंभीर गुन्हा केलेल्या अपराध्याप्रमाणे मान खाली घालत तो पडवीच्या कोपऱ्यात असलेल्या जात्याच्या खुट्याकडे डोळे गाडून बोलत होता. लहानपणीच मात्यापित्याचे छत्र हरपलेल्या जयंताला मोठा भाऊ व भावजयीने पोटच्या लेकराप्रमाणे सांभाळले होते. त्याचे शिक्षण, लम, कुठे कुठे कमी ठेवलेली नव्हती. शहरी रीतिरिवाजात लहानाची मोठी झालेल्या राधिकाचे म्हणजे जयंताच्या बायकोचे सूर मात्र गावारी कधीही जुळले नव्हते. ओसाडवाडी

ओसाडवाडीचा मारुती

सुमारे दोन-अडीचशे लोकवस्ती असलेले गाव. पुलगावपासून आर्वीकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर असलेले हे गाव प्रसिद्ध होते ते तंटामुक्तीसाठी आणि गावातल्या जागृत मारुतीसाठी. जयंताच्या घराण्यात पिढीजात मारुतीची सेवा होती. मनाने हळवा असलेला जयंता हे सर्व जाणून होता. त्याचीही नाळ गावच्या मातीतच गाडलेली होती, पण बायको राधिका व मुलगा सलीलच्या हट्टापुढे तो हतबल होता. नुकताच एमडी झालेला सलील पुण्यातील डॉक्टर पाटील यांच्या हॉस्पिटलमध्ये ट्रेनी डॉक्टर म्हणून काम करत होता. स्वतःचे एक मल्टिस्पेशालिटी हॉस्पिटल असावे हे त्याचे स्वप्न होते. मुलाच्या स्वप्नाला जयंताचा पाठिंबा होताच ; पण प्रश्न होता पैशाचा. वास्तविक मुलाने आपल्या गावात किमान नागपूरकडे एखादे हॉस्पिटल टाकावे, अशी जयंताची मनोमन इच्छा. पण पुण्यात जन्मलेला मुलगा व बायकोसमोर त्याने हात ठेकले. “गावातल्या शेतात आपणालाही वाटा आ-हेच की; मग आपण आपल्या वाट्याची जमीन विकून मोकळं होऊ. तसंही कोणाला जायचे आहे तिथे च्ल फुंकायला?'' राधिकाने फणकाऱ्यात उच्चारलेल्या या वाक्यांनी जयंता अंतर्बाह्य हादरला. इतक्या मोठ्या प्रमाणावर पैशाची जुलवाजुळव करायची होती तेव्हा हा पर्याय वगळून चलणार नव्हते. संकोच, दडपण, पराकोटीचा अपराधभाव अशा अनेक प्रकारच्या भावना मनात ठेवून जयंता गावी आला. वहिनीच्या हातचा गुळाचा चहा प्यायला. बिचकतच त्याने वाटणीची गोष्ट काढली. पोटाच्या पोराप्रमाणे ज्या भावावर पोट केले त्याच्या मनाची घालमेला गुणवंतालाही समजत होती. दोघेही भाऊ मारुतीच्या दर्शनाला आले. मारुती समोर एखाद्या अपराध्याप्रमाणे बसलेल्या धाकट्या भावाच्या खांद्यावर हात ठेवून गुणवंता म्हणाला, “मारुतीराया हाय ना साऱ्यांचा भार

सत्यवानास कडक उन्हात काम करतांना तसेच घडीत ढगाळ आणि रणरण उन्हे अश्या दमट आणि कोंदट वातावरणात मेहनत केल्याने मृच्छा आली असावी, त्याच्या धर्मपत्नीने म्हणजे सावित्रीने त्याला सावलीत वडाखाली नेले असावे, वडाच्या थंडगार सावलीत ऑक्सिजनच्या मोठ्या पुरवठ्यामुळे तो शुद्धीवर आला असावा, सावित्रीने आपला नवरा वाचला म्हणून देवाची करुणा भाकली आणि ती परंपरा सुरू तिने झाली असावी, अर्थात असा दावा नाही माझा, तर्क आहे. तेंव्हापासून ह्या पुरुष प्रधान संस्कृतीमध्ये आपले सांसारिक दुःख विसरून स्त्रिया पुन्हा नव्याने हाच नवरा जन्मोजन्मी मिळो असा आशीर्वाद मागतात वडाला दोरा बांधून, उपवास करून.... खरे तर सावित्रीने उपवास केला नाही किंवा वडाला दोरा बांधला नाही.

तिने जीवन मरण याबाबत यमाशी तात्विक चर्चा केली आणि या चर्चेत यमाने तिचे श्रेष्ठ मान्य केले आणि तिच्या पतीला जीवदान दिले असा अर्थ जरी निघाला तरी स्त्रियांना नटून थटून वडाची पूजा करणे, उपवास करणे यातच आनंद मिळतो असे आजच्या काळातील चित्र दिसते. जेष्ठातल्या या पौर्णिमेच्या दिवशी संत कबीराचा जन्म झाला होता. त्यामुळे सुद्धा ज्येष्ठ पौर्णिमेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. जेष्ठामध्ये दिवस मोठे असतात त्यातही वर्षभरातला सर्वात मोठा दिवस याच कालावधीत येतो.

सात जूनापासून पावसाळा सुरू होतो हे अगदी लहानपणापासून लक्षात राहिले अर्थात बदललेल्या ऋतूंच्या रूपामध्ये सात जूनला पाऊस पडेल न पडेल ते सांगता येत नाही. मात्र, लहानपणापासून दिसत आलेला आणि मृग नक्षत्राच्या अगदी सुरुवातीला दिसणारा मिरगाचा किडा आजही घरामध्ये कुटून येतो? ते कोडे उलगडत नाही. ऐन मृगामध्ये दिसणारा हा किडा संपूर्ण वर्षभर कुठे लपून बसलेला असतो तेही कळत नाही? मात्र आजच्या काळात गाजर गवत फोफावल्याने घरातील लाईटवर चावरे आणि अतिशय घाणेरडा वास सोडणारे लाईटवर जमा होणारे किडे दिसल्यावर हिट स्प्रे मारताना घरात मिरग दिसला की त्यावर कुंकू टाकून त्याची पूजा करणारी पिढी आठवते. तीच पिढी ज्येष्ठ महिन्यात गंगा नावाची पवित्र नदी भगीरथाच्या प्रयत्नातून पृथ्वीवर आली म्हणून गंगादशाहार हा उत्सव साजरा करायची.

लोणार येथे गंगादशाहार या काळात लोणारच्या धारेवर आंघोळ करणे म्हणजे गंगेत स्नान करणे हा समज असल्याने एकदा त्या प्रचंड गर्दीत माझ्या आजीने मला ते गंगा स्नान घडवून आणले होते. ती गर्दी आणि तो उत्सव अजूनही आठवले की, मन ओलेचिंब होते. गावागावातून पंढरीच्या विठुरायला भेटायला निघालेल्या दिंडी वारीची सुरुवात याच काळात सुरू झालेली असते. पाऊस पडवाय म्हणून अभ्यावाने का होईना पण एखाद्या खेड्यात धोंडी धोंडी पाणी दे असे गाणे गात बेडकाची पालखी अंगणात उभी राहाते, लहानपणापासून ह्या धोंडीची साद कोणता ढग ऐकायचा ते माहीत नाही पण कोणत्यातरी ढगांना ते मेलेलं आणि उलट टांगलेल बेडूक पाहून गहिवरून येत असावं आणि उन्हामुळे तडकून गेलेल्या जमिनीची तहान भागविण्यासाठी तो अनेक ढगांना सोबत घेऊन ते सर्व आपल्या अश्रूंना वाट मोकळी करून देत असावेत.

त्याच्या अश्रूंच्या थेंबाने बघता बघता जमिनीच्या भेगा भरून येतात, गवताचे हिरवे कोंब नवलाईने त्या ढगांना न्याहाळण्यासाठी जमिनीच्या बाहेर येतात, सृष्टी हिरवीगार होते वारा प्रसन्नतेने वाहू लागतो... ढग मात्र वाट पाहत असतात एखाद्या तळ्यातून डराव डराव ह्या आवाजातून आम्ही सुखरूप आहोत असं सांगणाऱ्या बेडकाच्या आवाजाची...जो त्यांना आषाढ-श्रावणात ऐकायला मिळतो.

सांभायाले. तू आपला जीव थोडा थोडा करू नोको. थो पायते सारं.’’ गुणवंताने मनातल्या मनात मारुतीला साकडं घातलं... ‘देवा सात पिढ्यांनी जशी तुझी सेवा केली, तशी पुढच्या सात पिढ्यांनी बी करू दे रे बापा. ह्ये समदं निभावून ने. मी तुह्या दारात अकरा नारळांचे तोरण बांधीन.’ इकडे जयंताने ही देवाला हात जोडले... ‘देवा तू तर सगळेच जाणतोस, नवसाला पावतोस अशी तुझी ख्याती आहे. तर प्रचीती दाखव, काहीतरी असं कर की, हॉस्पिटल आपल्या ओसाडवाडीतच होऊ दे. मी तुझ्या दारात अकरा नारळांचे तोरण बांधीन.’ दोन्ही भावांनी एकाच वेळी एकमेकांकडे पाहिले. इतक्यात अचानक देवळातील घंटा वाजली. नैवेद्य घेऊन रुकमा वहिनी आली होती. नैवेद्य दाखवून झाल्यावर ती बोलली, “भावोजी, जे व्हाचं ते हुईलच बगा. पर चार दिस धाकलीले आनं बाबुले गावाकडेच बलावून घेतलं असतं. लागित दिस झाले दोघंबी आले न्हाई. चार दिस जेव्खाऊ संगमंग. मंग का व्हाचं हू दे.’’ जयंताने लगेच घरी फोन केला. एकदाच तर जायचे आहे. जाऊन येऊ या. तसंही सगळं बोलणं चालणं आपल्या डोळ्यासमोर व्हायला हवं, या विच-राने दुसऱ्याच दिवशी राधिका सलीलला घेऊन ओसाडवाडीला आली. सलीलने लहानपणीच गाव पाहिला होता. बऱ्याच वर्षांनी गावचे ते

धुळीने माखलेले रस्ते, बैलांच्या गळ्यातील घंटांचा नाद सगळं सगळं त्याला फार आवडू लागलं. मोठ्या आईचा तो प्रेमळ स्पर्श. मोठ्या वडिलांचा पाटीवस्त्र फिरणारा हात, तो जुनाट वाडा, तो शेंदऱ्या मारुती सगळं सगळं खूप कनेकट होत होतं. देवळात गेल्यावर राधिकाने मनोमन देवाची माफी मागितली... ‘देवा, तुझी थोरवी अपार आहे. मला काहीच नको. फक्त माझ्या मुलाचं मोठं हॉस्पिटल होऊ दे. अगदी फ्रंटला तुझी मूर्ती लावीन बघ. अकरा नारळांचे तोरण बांधीन तुझ्या मंदिरात.’ इकडे फारसा देव देव न करणारा सलीलही भारावल्यासारखा मारुतीच्या डोळ्यात बघत म्हणाला... ‘देवा मला इतका उत्तम डॉक्टर होऊ दे की, माझ्या नावाने लोक माझ्या शहराला ओळखतील. तुझ्या मंदिरात मी नारळाचं डेकोरेशन करेन. रिश्तत नको समजूस फक्त प्रेमाची भेट समज. ‘रुख्मासुद्धा भरलेल्या डोळ्यांनी मारुतीला म्हणाली... ‘देवा, आजपातुर तुझ्याकडं काय बी मांगितलं न्हाई. होवढं करजो, जवरी जीवात जीव आहे तवरी मायाच हातचा निवद तुले लागू दे. अकरा नारळांचे तोरण तुया दारात लावीन.’ सगळे नमस्कार करून बाहेर आले. इतक्यात धावत पळत मास्तरांची मुक्ता येताना दिसली. ‘काका! काका! विहिरीपाशी राहणाऱ्या सीताराम भाऊले अचानक खूप घाम येऊन राहिला. कसतारीच करून राहिला. त्याले शहरात न्यावे लागते. कारची चावी पाहिजे होती.’’ मुक्ता बोलून गेली. ‘‘अरे डाक्टर तर आपल्याच घरी हाये.’’ सगळे तडकाफडकी सीतारामच्या घरी गेले. सर्व लक्षणे हार्ट अटॅकची होती. सलीलने ताबडतोब सीपीआर दिला. आवश्यक ती औषधे देऊन गाडीत टाकून त्याला सेवाग्रामला आणले. मुक्ता अत्यंत सफाई गाडी चालविली होती. राहून राहून सलीलचे लक्ष तिकडेच जात होते.

(पान ६ वर)

स्वदेशीचा ‘सिंदूर’ गाजविता...

देशभक्तांच्या मनात नसतील. मग ते आताच का बोलले? इंग्रजीत म्हण आहे, rrtike the iron while it ir hot. लोखंड गरम असतानाच त्यावर आघात करून इच्छेप्रमाणे आकार देता येतो, असा त्याचा अर्थ आहे. पंतप्रधान मोदींनी खासियत त्यांच्या अफलातून टायमिंगमध्येच आहे. कोणता मुद्दा केव्हा बोलवाय यात त्यांचा हात पकडू शकेल, असा एकही तत्ता आज भारतात नाही. ‘परफेक्ट टायमिंग’ देशाची अर्थव्यवस्था जेव्हा झपाट्याने विश्वात कक्षा क्रमांक पटक्यावण्याचा प्रयत्न करीत आहे, तेव्हा गरज आहे एक सामूहिक प्रयत्नाची, समाजमन तयार करण्याची. उद्योजक तयार आहेत देशांतर्गत तसेच निर्यात बाजारासाठी. उद्योजक आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेकरताही तयार असून, ‘क्वालिटी स्टॅण्डर्ड’कडेही आवर्जून लक्ष देत आहेत. एखाद्या क्षेत्रातील आंतरराष्ट्रीय उत्पादनाला माफक स्पर्धा उभी करण्यासाठी, उद्योजक आवश्यक गुंतवणूकही करत आहे. मग समाजाचे कर्तव्य काय आहे? आग्रह धरून स्वदेशी वस्तूंची खरेदी करावी. तंत्रज्ञान क्षेत्रात आज पर्याय नसल्यामुळे, नाईलाजाने विदेशी ब्रॅण्ड्सवर बऱ्याच अंशी अवलंबून राहणे समजू शकतो. पण, भारतीयांनी कन्ड्युमर मार्केटमधील अर्थात गृहोपयोगी वस्तूंच्या बाजारातून, या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना पिटाळून लावले पाहिजे. ‘मायक्रोचीप्स’ ठीक आहे पण, ‘पेटेटो चिप्स’करिता विदेशी ब्रॅण्ड्स अजिबात स्वीकार्य नाही. कनड्युमर ड्युरॅबलस अर्थात कुटुंबाला ह्याच्या अस्पण्या आवाश्यक व अनेकदा सुखसोयी वाढविणाऱ्या वस्तूंचे मार्केट. मेहनतीने कमावलेला पैसा या महागड्या वस्तू म्हणजे मोबाईल्स, एसी, फ्रीज, वॉशिंग मशीन, लॅपटॉप, फर्निचरं, मोटार कार इत्यादी खरेदी करताना कसा वापरावा, याचे गणित समजून घेतले पाहिजे. या सर्व उत्पादनांना भारतात बहुराष्ट्रीय ब्रॅण्ड्स ‘वीवो’, ‘ओप्पो’, ‘एमआय’सारखे चायनिज मोबाईल तसेच, अन्यान्य प्रोडक्ट्सकरिता अनेक विदेशी ब्रॅण्ड्स भारतात अब्जावधी डॉलर्सचा व्यवसाय करत आहेत. भारताचा पैसा व्यवस्थितरित्या लुटत आहेत. शरीरास अपायकारक अनेक शीतपेय बाजारात येत आहेत, आले आहेत व येऊन स्वतःचे साम्राज्य स्थापित करून बसले आहेत. बहुसंख्य शहरी व काही ग्रामीण क्षेत्र या घातक खाद्य व पेय पदार्थांच्या सापळ्यात अडकला आहे. भविष्यातील पिढीला अस्वस्थ करणारी ही यंत्रणा आहे, हे त्यांना सांगायचे आहे. भारताच्या युवा पिढीला पाश्चात्य जीवनशैली स्वीकारण्यास भाग पाडणारी, ही बहुराष्ट्रीय कंपनींची विपारी यंत्रणा आहे. आधुनिकतेचा झेंडा हातात घेऊन आपण केव्हा पाश्चात्यकरणाकडे वाटचाल केली, हेच आपलेच आपल्याला कळलेले नाही. अमेरिकन कुसस्कृती ही त्यांच्या भोगवादी मानसिकतेतून आली आहे. उपभोक्तावादातून आली आहे. जगाच्या एकूण वस्तीतील फक्त चार टक्के वस्ती असलेला अमेरिका, जगाच्या १६ टक्के संसाधनांचा उपयोग करतो. त्या आत्मविघातक कुसस्कृतीचे आपण वाहक होत आहोत, असा इशारा बहुधा मोदींना करायचा आहे.

आज भारतात अंदाजे सात हजार प्रकारची चिनी उत्पादने आयात केली जातात. अनेक वर्षे अंतर कमी होते पण, आता चीनसोबतच्या व्यापाराचे ‘ट्रेड डेफिसिट’ (निर्यात-आयात) वाढत चालले आहे. भारताची गंगाजळी, आयातीत वस्तूंच्या खरेदीमुळे खर्ची पडते. भारताचे स्थानिक उद्योग देशोधडीला लागतात व हळूहळू या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा फास गळ्याभोवती आवळत जातो. एकदा का स्थानिक उद्योग रसातळाचा गेला की, या विदेशी कंपन्या भारतीयांची लूट सुरू करतात. आपल्याच भारतीय समाजाकडून कमावलेला पैसा, हा चीनसारखा देश भारताविरूद्ध जिहाद करणाऱ्या पाकला पुरवतो. त्यांना शस्त्रास्त्र देतो व भारताच्या बरबादीचा डाव मांडतो. समाजाने हे गणित समजायला हवे की नाही? का समजून घेत नाही आपला हा समाज? म्हणून मग पंतप्रधानाला घसा फाटेल्यंत ओरडून सांगावे लागते; वारंवार सांगावे लागते. आतापर्यंत सैन्याशी युद्ध होते, आता ते सर्वसामान्य नागरिकांपर्यंत आले आहे. पहलगाम हत्याकांड हे सांकेतिक आहे, नमुना आहे. दहशतवादी पाकिस्तानचे मनसुबे वेगळेच आहेत. त्याला अख्खा भारत गिळंकृत करायचा आहे. ‘गजवा-ए-हिंद’ करायचा आहे. सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिकरित्या भारतास पराभूत करायचे आहे. दहशत निर्माण करायची आहे. भारताचे खच्चीकरण करायचे आहे आणि हे फक्त पाकिस्तान नव्हे, तर आर्थिक शोषण करणार्या सर्व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे षडयंत्र आहे. व्यापार करण्यासाठी आलेल्या एक ‘ईस्ट इंडिया कंपनी’ने भारतावर पावणे दोनशे वर्षे राज्य केले. आता भारतात ४० हजारांवर विदेशी कंपन्या कार्यरत आहेत. संकट केवढे मोठे आहे, गंभीर आहे, याची प्रचिती व्हावी म्हणून हा उल्लेख केला आहे. या विदेशी कंपन्या भारतीय समाजाचे हित जोपासत नाहीतच, उलट पर्यावरण, संस्कृती, सभ्यता, तरुण पिढीला पथभ्रष्ट करण्याच्या उद्योगात लिप्त आहेत. त्यांनी टाकलेल्या दिवाळूपणाच्या जाळ्यात अडकून आपण गुंगीचे औषध घेऊन, निष्काळजीपणाने सुतासमजून आहोत. गेल्या दोन दशकात सामाजिक स्तरावर झालेल्या प्रचंड अधोपातीच्या मुळाशी, ही बहुराष्ट्रीय कंपनींच्या माध्यमाने आलेली कुसस्कृतीच आहे. पर्यावरणाचे रक्षण करू, नोकऱ्यां देऊ, स्थानिक व्यापार्यांच्या क्षेत्रात शिरणार नाही तसेच, फक्त बीरबी व्यवसाय करू असे लिखित करार करणार्या, ऑनलाईन विक्री करणार्या दोन विदेशी कंपन्या ‘अॅमेझॉन’ व ‘वॉलमार्ट’ याचे जिवंत उदाहरण आहेत.

भारताच्या एकूण जीडीपीमध्ये अशा अनेक ‘एफडीआय’चे योगदान आहे. विदेशी साहाय्य मिळवताना भारत सरकार, भारतीय समाजाला ध्यानात ठेवून अनेक अटी टाकतात व करार करतात. या अटींप्रमाणे बहुराष्ट्रीय कंपन्या व्यवहार करत नाहीत. सरकारच्या मर्यादा आहेत. ते नियमात बगरणारीच कार्यवाही करू शकतात. पण, समाजाला कोणते फायदे आहेत? निवड करण्याचा अधिकार, स्वातंत्र्य त्याच्याकडे आहे. स्वदेशी आहे म्हणून तो आपला आहे, आपल्या देशाचा आहे, भारतीय उद्योजकाचा आहे, देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे, भारताचे भविष्य आहे, हा भाव मोदींना जागृत करायचा आहे. म्हणून स्वदेशी विषयाचा सार्वजनिक ऊहापोह करून त्यांनी, भारतीय समाजाला भारताचे सत्य सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्वदेशी सामान खरेदी करताना आपल्या भाषेचा, आपल्या स्वदेशी आचार-विचारांचा, स्वदेशी भावनांचा, भाषणाचा, स्वदेशी भ्रमणाचा, स्वदेशी चिकित्सेचा अनुष्ठेित इशारा केलेला आहे. भारताला २०४५ सालापर्यंत ‘विश्वगुरू’ करायचे असेल, तर संपूर्ण स्वदेशी शिवाय पर्याय नाही. ४५ ऑसेंट्रिड तायमानात काम करणार्या शेतकऱ्यांपासून ते देशाच्या मुख्य आर्थिक सल्लागारापर्यंत या विषयाची गंभीरता समजावी, म्हणूनच मोदी बोलले. खरं तर त्यांनी जांबुवृत्ताचीच भूमिका केली आहे. भारतीय समाजरूपी हनुमानाला जो विसर पडला होता, त्याची स्मृतिमंजुषा उघडण्याचे काम केले आहे. चार दिवसांत पाकड्यांना ‘ऑपरेशन सिंदूर’ करून त्यांनी लोळविले आहे, आता पाळी आहे भारतीय समाजाची.

‘ऑपरेशन सिंदूर’ करण्यासाठी आपल्याला सीमेवर जावे लागत नाही, प्रत्यक्ष युद्धक्षेत्रात उतरावे लागत नाही, छातीवर गोळ्या खाव्या लागत नाही. पण, सामाजिक व आर्थिक स्तरावरचे युद्ध समाजानेच लढावे लागेल. भारताचे सत्य, सत्व व स्वत्व समजून घ्यावे लागेल. मोदींच्या भाषणातील स्वदेशीच्या आग्रहाचा हाच मतितार्थ आहे. हे युद्ध आपण किती डोळसपणे, आक्रमकतेने लढतो, यावरच आपल्या प्रिय भारतमातेचे भवितव्य अवलंबून आहे. (लेखक ‘स्वदेशी जागरण मंचा’चे कार्यकारिणी सदस्य आहेत.)

